

kontekstueel

Tijdschrift voor gereformeerd belijden nú

Deze maand:

Rome en Reformatie

Verlangen naar
zichtbare eenheid

38e jaargang / nr. 6 / november 2024
verschijnt 6 x per jaar

38/6

Waarom een platform Rome
Reformatie?
Arjan Plaisier

De werkelijkheid van Christus
Arnold Huijgen

Terugkeer en hereniging
Marcel Sarot

Oecumenisch pleidooi uit
onverwachte hoek
Karel Blei

Vrouwen in een beweging
voor eenheid
Almatine Leene

Maar hoe dan?
Gijsbert van den Brink

... en meer



COLOFON

Kontekstueel Tijdschrift voor gereformeerd belijden nú
Uitgever Stichting Kontekstueel

Bestuur

J. Bette, Capelle a/d IJssel
A.F. de Fijter, Huizen
G. de Goeijen, Den Ham
J.P. Karstens, Leiden
J.H.F. Schaeffer, Kampen

Redactie

P. Baas, Zoetermeer
W. Dekker, Oosterwolde
G. de Goeijen, Den Ham
J.J. Hagendijk, Rotterdam
C.C. den Hertog, Nijmegen
D. de Jong, Harlingen
P.L. de Jong, Rotterdam
B.E. Lamain, Delft
D. Maassen van den Brink, Well (Gld.) (eindredacteur)
A. Markus, Rotterdam (voorzitter)
M.C.L. Oldhoff, Mijnsheerenland
F.C. de Ronde, Schoonhoven (eindredacteur)
J. Wienen, Haarlem

Redactieadres

Dhr. D. Maassen van den Brink (eindredacteur)
Dorpstraat 8, 5325 XG Well (Gld.)

Abonnementen

Per jaargang van 6 nummers: € 30,-
Studentenabonnement: € 22,50
Geschenkabonnement: € 15,- (halfjaar) of € 30,- (jaar)
Aanvragen abonnement, adreswijziging en opzegging:
via www.kontekstueel.nl of tel. 071-5212087
Opzeggingen moeten voor 1 januari van het nieuwe
kalenderjaar binnen zijn.

Losse nummers

€ 6,- per nummer (incl. porto), vanaf 5 exemplaren korting
Pdf-versie € 3,- per nummer
Bestellen losse nummers:
via www.kontekstueel.nl of tel. 071-5212087

Betalingen

Rek. nr. NL27 INGB 0004 2052 60 t.n.v.
Stichting Kontekstueel, Capelle a/d IJssel

Archief Kontekstueel online

Artikelen worden een half jaar na verschijnen op de website
geplaatst: www.kontekstueel.nl/archief.
De nummers van 1986 t/m 2003 (jaargang 1 t/m 17)
kunnen worden gedownload als pdf.
De website bevat een inhoudsopgave en een
tekstregister van alle verschenen nummers.
ISSN 0922-9450

REDACTIEF

Rens de Ronde >

Onlangs hielden we als redactie van Kontekstueel een beraadingsdag. Een jaarlijkse bijeenkomst buiten de gewone redactievergaderingen, waarbij we de tijd nemen voor bezinning en inspiratie. Dat is goed en nodig: voor je het weet ben je als redactie alleen maar aan het managen en kom je niet toe aan de inhoudelijke vragen. We spraken af ver buiten de Bijbelgordel, in Haarlem, en spraken met mensen die daar werkten in verschillende kerken en kerkplekken. Mensen van verschillende kerkelijke achtergronden en denominaties, maar wat mij trof: ze waren de concurrentie en vooroordelen voorbij. ‘Als God naar Haarlem kijkt,’ zei een van hen, ‘dan ziet Hij één kerk.’ Mooi als je zo naar elkaar kunt kijken: niet tegen elkaar op vissend in een steeds kleiner wordende vijver van christenen, maar gunnend, elkaar versterkend, vanuit het vertrouwen dat er één Heer is die zelf zijn ene kerk leidt en vasthoudt.

Dat vertrouwen hoor ik ook terug in de Verklaring die het platform Rome Reformatie heeft opgesteld (zie www.platform-romereformatie.nl). Dit platform, bestaande uit theologen uit verschillende gereformeerde kerken en de Rooms-Katholieke Kerk, spreekt de wens uit van een zichtbare eenheid tussen de kerk van Rome en de kerken van de Reformatie. De breuk tussen deze kerken mag, ook gezien de ontwikkelingen in de samenleving, niet als vanzelfsprekend beschouwd worden. De Verklaring roept op om te bedenken dat Rome en Reformatie, ondanks de diepe inhoudelijke verschillen, ‘Christus niet voor onszelf hebben en dat we niet kunnen leven los van de grote familie van Christus.’

Het platform hoopt dat de Verklaring oproept tot gesprek en verdere bezinning. Als Kontekstueel maken we daar graag ruimte voor vrij. In dit nummer laten we eerst initiatiefnemer Arjan Plaisier aan het woord over het ‘waarom’ van dit platform. Arnold Huijgen betoogt dat de eenheid van Christus ook vraagt om een bestuurlijke eenheid. Marcel Sarot gaat, van katholieke zijde, in op het verschil tussen de begrippen ‘terugkeer’ en ‘hereniging’; niet toevallig spreekt de Rooms-Katholieke Kerk de laatste tijd liever over het laatste. Karel Blei, daarentegen, loopt al wat langer rond in de oecumene en zet zo zijn vraagtekens bij het optimisme van het platform. Almatine Leene gaat in op een ander vraagteken, namelijk wat vrouwen in een dergelijke toenadering te winnen hebben. Ten slotte gaat Gijsbert van den Brink in op de praktische vraag hoe een kerkelijke hereniging vorm kan krijgen. De auteurs reageren op de Verklaring van het platform, maar deels ook op elkaar; vandaar dat u her en der ook wat verwijzingen naar andere artikelen zult aantreffen.

Voor wie het allemaal wat té rooms wordt is er gelukkig de kroniek van Piet de Jong over de Hersteld Hervormde Kerk. Zo komen Rome én Reformatie aan bod!

*F.C. de Ronde is predikant in de hervormde gemeente van Willige Langerak en eindredacteur van Kontekstueel.
Mailadres: dominee@hgw1.nl*



'IS CHRISTUS DAN VERDEELD?'

1 Korintiërs 1:13 en 3:3

Jan Dirk Wassenaar >



In de Verklaring van het platform Rome Reformatie wordt de kerk tweemaal 'een verscheurde kerk' genoemd en wordt gesteld dat Christus verscheurd is geraakt. Alle reden om stil te staan bij de achtergrond van de kwalificatie 'verscheurd'. Ze doet denken aan een verwijt van de apostel Paulus in 1 Korintiërs 3:3 en aan een vraag van hem in 1 Korintiërs 1:13. Het verwijt: '(...) wanneer u afgunstig en verdeeld bent, dan bent u toch gebonden aan deze wereld, dan leeft u toch als ieder ander?' De vraag: 'Is Christus dan verdeeld?'

De Griekse woorden voor 'afgunstig' en 'verdeeld' in 1 Korintiërs 3:3 komen ook samen voor in Romeinen 13:13, 2 Korintiërs 12:20 en Galaten 5:20. In alle drie gevallen staan ze in een opsomming van ondeugden. In 1 Korintiërs 3:3 (vergelijk 3:4) verwijt Paulus de Korintiërs letterlijk dat ze nog vleeselijk zijn en nog naar de mens wandelen, wat dus vertaald is met: '(...) dan bent u toch gebonden aan de wereld, dan leeft u toch als ieder ander?' In Galaten 5:19 spreekt de apostel over 'de werken van het vlees', wat in de NBV uit 2004 is weergegeven met 'wat onze eigen wil allemaal teweegbrengt'. In de NBV21 wordt gesproken over 'de praktijken waartoe de aardse begeerte aanzet'. Van gelovigen mag een andere leefwijze verwacht worden, namelijk volgens de maatstaven van de Geest (Rom. 8:4), dan wel 'naar Christus Jezus' (Rom. 15:5), waarbij het woord 'eensgezindheid' valt.

Met zijn verwijt van verdeeldheid in 1 Korintiërs 3:3 komt Paulus terug op wat hij in 1:11 had geschreven: 'Door Chloë's huisgenoten is mij namelijk verteld, broeders en zusters, dat er verdeeldheid onder u heerst.' Over Chloë is niets met zekerheid bekend. Wel kan men aannemen dat haar huisgenoten gemeenteleden waren, omdat zij op de hoogte waren van de verdeeldheid. Zij hadden de apostel, die zijn brief vermoedelijk in het voorjaar van het jaar 55 vanuit Efeze heeft geschreven, over de proble-

matische toestand van de gemeente bericht. Merkwaardig is dan wel dat de officiële vertegenwoordigers die in 16:17 worden genoemd – het gaat om Stefanus, Fortunatus en Achaïkus – niets over dat pijnlijke thema hebben verteld. Dat blijkt althans nergens uit. Mogelijk hebben zij niet erg zwaar aan de verdeeldheid getild. Het kan ook zijn dat Paulus, die de gemeente in 16:18 oproept om hen in ere te houden, hen niet onder de verdenking wilde brengen dat zij de verwickelingen doorgebiefd hadden.

Schisma's en partijschap

De verdeeldheid waar Paulus in 1 Korintiërs 1:11 over spreekt, is vermoedelijk synoniem van de scheuringen (Grieks: *schismata*) waarover hij het in 1:10 heeft. In dat vers roept hij op tot eensgezindheid, 'om scheuringen te vermijden en in uw denken en uw overtuiging volkomen één te zijn.' Hetzelfde woord bezigt hij in 11:18 en 12:25. In 11:18 wraakt hij de gemeentelijke verdeeldheid in de samenkomsten. In 12:25 gebruikt hij de beeldspraak van de gemeente als een lichaam. Dat moet zijn samenhang niet verliezen. Over *schismata* gesproken... later kreeg het woord een kerkelijke connotatie.

Uit 1 Korintiërs 1:12 wordt duidelijk dat de verdeeldheid en de scheuringen te maken hadden met partijschap. Men noemde zich aanhanger van Paulus, Apollos, Kefas of Christus. Waar Paulus bijvoorbeeld in 3:16-23 de gemeente als geheel op het oog heeft en door partijschap bedreigd ziet, hebben sommigen zich blijkbaar toch opgeblazen (4:18). Dat geldt kennelijk niet voor Apollos, want hem noemt de apostel in 4:6 met zoveel woorden voorbeeldig. Hij veroordeelt het schismatieke gedrag in 3:3, dat al ter sprake kwam: men leeft dan als ieder ander.

Een exegeet heeft naar aanleiding van 1 Korintiërs 1:12 gezegd dat de vraag naar de partijen in Korinte 'een complete bibliotheek' aan literatuur heeft opgeleverd. Volgens die uitlegger heeft speculatie hierbij getriomfeerd. Over de partijen is namelijk zo goed als niets met zekerheid te zeggen. Wel is het aannemelijk dat de groep van Paulus zich gevormd heeft na afwijzing van de grondlegger van de gemeente door anderen. Het lijkt geen twijfel dat de apostel tegen zijn wil tot partijhoofd is gemaakt. Ook is wel duidelijk dat hij Apollos en Kefas niet verantwoordelijk voor de schisma's houdt; meer dan eens benadrukt hij zijn solidariteit en overeenstemming met hen (zie 3:5-9, 22; 4:6; 15:11; 16:12).

> Is er in de gemeente van Korinte een Christuspartij geweest, zoals er ook een Paulus-, Apollos- en Kefaspartij bestaan hebben?

Een Christuspartij?

Opmerkelijk is dat Paulus de Christuspartij geheel nevenschikkend in aansluiting aan de drie andere formuleert, in parallelie. Dat roept een vraag op: is er dan in de gemeente van Korinte een Christuspartij geweest, zoals er ook een Paulus-, Apollos- en Kefaspartij bestaan hebben? Nee, over het algemeen wordt gedacht dat de apostel hier gebruik maakt van de stijlfiguur van retorische overdrijving. In de trant van: 'Het komt nog zo ver dat er een Christuspartij wordt opgericht.' Er is alle reden voor die interpreta-

tie, omdat hij de andere autoriteiten in 3:22-23 tegenover Christus stelt.

In 1 Korintiërs 1:13 stelt Paulus de retorische vraag: 'Is Christus dan verdeeld?' Zo staat het in de NBV2021. Maar in het Grieks staat vóór 'Christus' het bepaalde lidwoord, dus eigenlijk 'de Christus'. Prof. dr. A.M. Brouwer vertaalde dan ook: 'Is de Christus dan in stukken gedeeld?' Vermoedelijk gaat het bij 'de Christus' om een verkorte vorm van 'het lichaam van Christus' (vergelijk 12:12). De apostel bedoelt: 'Wie "in Christus" is, is daarmee in het lichaam van Christus en wie het lichaam van Christus verdeelt, verdeelt daarmee Christus, die zich in de gemeente belichaamd heeft en in zijn lichaam present is.' Daarmee is niet gezegd dat Christus in de kerk opgaat. De kerk is niet 'Christus prolongatus', 'voortgezette Christus'. Dat zou niet in de geest van Paulus zijn. Maar wel is verdeling van het lichaam van Christus verdeling van Hemzelf.

Verdeling van het lichaam van Christus is verdeling van Hemzelf.

'Hetzelfde zeggen'

Paulus roept in 1 Korintiërs 1:10 op tot 'eensgezindheid'. In het Grieks staat daarvoor een uitdrukking die letterlijk 'hetzelfde zeggen' betekent. In niet-Bijbelse bronnen uit de oudheid heeft die een politieke kleur, ze staat dan voor orde en vrede. Ze komt bijvoorbeeld een keer voor om de verzoening en vriendschap tussen Athene en Sparta aan te duiden. Op het kerkelijke erf gaat het uiteraard om consensus in belijden. Dogmatisch uniforme taal in afgeronde leerstellingen is ten tijde van Paulus' werkzaamheid nog niet aan de orde. Wel is het de bedoeling dat er geen misverstand over de kern van het getuigenis mag bestaan: 'dat Christus voor onze zonden is gestorven, zoals in de Schriften staat, dat Hij is begraven, dat Hij op de derde dag is opgewekt, zoals in de Schriften staat' (15:3-4) en dat Hij de Heer is (12:3).

De Verklaring van het platform Rome Reformatie begint met deze alinea: 'De breuk tussen Rome en Reformatie mag na ruim vijfhonderd jaar niet als vanzelfsprekend beschouwd worden. In het licht van de ene Heer, de ene doop en het ene geloof blijft gescheidenheid fundamenteel in strijd met het belijden van de kerk en prikkelt daarom tot zelfonderzoek. Wij geloven immers "de ene heilige katholieke apostolische kerk."' Het onderzoekje naar de context van het verwijt van Paulus in 1 Korintiërs 3:13 en zijn vraag in 1 Korintiërs 1:13, waarvan ik het resultaat hierbij heb doorgegeven, onderstreept die mening: 'een verscheurde kerk' is principieel 'onbestaanbaar', omdat Christus niet verdeeld is. Verdeeldheid, schisma's, partijschap, het is 'werelds', om niet te zeggen 'uit den boze'.

*Dr. J.D.Th Wassenaar is predikant van de Protestantse
Gemeente Hellendoorn.*

Mailadres: dr.j.d.th.wassenaar@hetnet.nl

WAAROM EEN PLATFORM ROME REFORMATIE?

Arjan Plaisier >



Aan het begin van dit jaar is het platform Rome Reformatie in de openbaarheid getreden, en wel met een Verklaring over kerkelijke eenheid. Een lichte verzuchting kan ik me hierbij wel voorstellen. Weer een loot aan de dicht vertakte oecumenische boom? Er is toch al een Raad van Kerken? En een Nationale Synode? Een Nederlands Christelijk Forum? Er is zelfs een Oecumenisch Forum voor Katholiceit. Zo kan ik nog wel even doorgaan. Wat nu weer?

Ik kan hier alleen op antwoorden dat het platform geboren is uit het verlangen de oudste breuk in de kerk van het Westen te herstellen. Het is deze specifieke gerichtheid op deze breuk tussen Rome en de Reformatie waar de Verklaring zich over uitspreekt en die de enige *raison d'être* is van het platform. Een nieuw instituut wil dit platform niet zijn. Een strategische agenda is er niet. Er is wel een scherp besef dat het na vijfhonderd jaar niet zomaar verder kan met de gescheidenheid.

De breuk in de christenheid

De breuk in de kerk van vijfhonderd jaar geleden werd toen als huiveringwekkend gezien. De idee van een kerkreformatie resulteerde in een tweede kerk. Weliswaar was er voor Rome maar één kerk, daarnaast waren er schismatische groepen, die onderling maar zeer ten dele eenheid vormden. Voor de Reformatie gold dat er geen nieuwe kerk was opgericht maar dat de bestaande kerk was 'hervormd'. Er was de verwachting dat steeds grotere delen van het kerkelijk leven ingevoegd zouden worden in deze kerkhervorming. Toen echter het stof was opgetrokken, bleek er nog steeds een kerk van Rome te zijn en daarnaast een kerk (of beter: kerken) van de Reformatie. De christenheid scheurde middendoor en deze breuk heeft tragische gevolgen gehad. Eén ervan is de secularisering van de Europese politiek. Deze zocht, nu er geen eenheid van geloven meer was, haar fun-

dament steeds meer in een op rede en geweten gegronde staatsvorm.

Intussen kende de kerk van Rome ook haar Reformatieconcilie en ontwikkelde de kerk der Hervorming zijn eigen traditie. Beide kerken waren kerken waarin het geloof in de drie-enige God en in de verlossing door Jezus Christus centraal stonden (en staan), in beide kerken werd gedoopt (ook kinderen) in de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest, in beide kerken was de Bijbel (hoewel op onderscheiden wijze) ultieme bron van gezag, in beide kerken was een vorm van kerkregering die uitdrukking wilde geven aan het feit dat Christus de kerk regeert. En toch gingen deze kerken uiteen op een aantal fundamentele punten. Het heeft tot veel bitterheid geleid. Hoe kan het: één Heer, één doop, één (apostolisch) geloof, maar toch twee kerken? Na verloop van tijd werd de anomalie niet meer gevoeld en na vijf eeuwen lijkt het om twee religies te gaan.

Dit alles kreeg zijn beslag in een wereld die 'christelijk' was. De Latijnse wereld was een gekerstende wereld, wat ook van de aard van deze kerstening gevonden mag worden. Langzaam is deze wereld voorbijgegaan. We leven nu in een postchristelijke tijd. En nog steeds zijn er twee kerken, die van Rome en die van de Reformatie, die geloven in Christus en die getuigen van het evangelie. Ik geef toe, de kerk van de Reformatie is intussen een lappendeken van kerken, maar toch kan van een gemeenschappelijk DNA gesproken worden.

De kerk scheurde in de overgang van de middeleeuwen naar de nieuwe tijd. Was deze scheur exponent van deze overgang? Daar valt veel voor te zeggen. De kerk heeft in de periode van de moderniteit een los-vaste relatie gehad met de moderne cultuur. Het Corpus Christianum van de middeleeuwen brokkelde wel af, maar kerk en christelijk geloof hebben niet nagelaten de cultuur van de moderniteit diep te stempelen. Dat gebeurde op een meer rooms-katholieke en een meer protestantse wijze. Het protestantisme leek meer opgewassen en meer proportioneel te zijn aan de moderne tijd, terwijl het rooms-katholicisme zich meer defensief heeft opgesteld. Het protestantisme bleek

Het was voor beide kanten niet zo moeilijk om de afstand te meten tussen de twee kerken.

vanuit de gloeiende kern van het geloof wendbaar en flexibel, waar het rooms-katholicisme vanuit het overgeleverde geloof en de overgeleverde kerkelijke traditie vaak statisch en star leek. Omgekeerd leek het protestantisme vaak wel erg vatbaar voor de tijdgeest en vertoonde het rooms-katholicisme meer weerstand hiertegen. Twee wijzen van geloven en kerk-zijn hebben op onderscheiden manier het geloof in Christus geleefd en voorgeleefd. Het hoorde er nu eenmaal bij en de wereld was er wel min of meer aan gewend. Voor protestanten was de wereld van de Rooms-Katholieke Kerk die van een verzonken wereld van oudheden, waar de waarheden van de Reformatie tegenover werden gesteld. Of het was een wereld die wachtte op zijn uur om de wereldheerschappij weer over te nemen en waartegenover men waakzaam moest blijven.

Voor de rooms-katholieken waren de protestanten de afgescheidenen, die zich los hadden gemaakt van de moederkerk en bovendien in onderlinge verdeeldheid waren gevallen. Het was voor beide kanten niet zo moeilijk om de afstand te meten tussen de twee kerken. Natuurlijk werd het geloof van het credo gedeeld, maar dat functioneerde op dusdanig onderscheiden wijze, dat daarmee dit gemeenschappelijke meteen weer oploste.

Kerk in postmoderne tijden

Intussen wrijft de kerk haar ogen uit in een postmoderne wereld, die althans in West-Europa ook een postchristelijke wereld is. Dat brengt veel met zich mee. Voor wat betreft ons protestantse smaldeel zijn de poten onder de min of meer comfortabele zetel van Nederland als protestantse natie weggezaagd. De vraag hoe kerk en christen te zijn zonder deel uit te maken van de mainstreamcultuur en zonder de vanzelfsprekende overdracht van het evangelie van de ene generatie naar de andere is brandend en zal ons steeds meer op de huid gaan zitten. Rome heeft met het Tweede Vaticaanse Concilie afscheid genomen van de zelfgenoegzame en zelfverzekerde kerk zoals zij zich tot diep in de twintigste eeuw vertoonde. De kerk verschijnt van alle machtsaanspraken gezuiverd en van alle zelfverzekerdheid genezen, als een nederige gestalte, al valt het in de praktijk hard tegen om dit ook echt te zijn en al vraagt het om nog wel meer dan een synodale weg om deze weg echt te gaan.

Aan de horizon verheffen de beesten uit de afgrond zich. De bruid herneemt de roep van de vroege kerk en roept: 'Kom Here Jezus, ja kom haastig.' Kan het anders dan dat die bruid de éne bruid is?

Met dat in gedachten is het niet langer *comme il faut* dat er in ons werelddeel twee kerken zijn die beiden kerk van Christus zijn. De kerk vindt zichzelf terug in de marge van het leven. Bovendien kleurt de hemel apocalyptisch. Aan de horizon verheffen de beesten uit de afgrond zich. De bruid herneemt de roep van de vroege kerk en roept: 'Kom Here Jezus, ja kom haastig.' Kan het anders dan dat die bruid de éne bruid is? Of anders gezegd, kan het ook zijn dat de stofwolken optrekken en we ontdekken hoeveel we delen als we het credo delen? In 2025 herdenken we 1700 jaar geloofsbelijdenis van Nicea. Staat daar niet alles in wat tot de zaligheid dient? Het is niet om het even op welke kerkelijke wijze dit geloof is en wordt overgeleverd, maar dat neemt deze gezamenlijke belijdenis toch niet weg? Is dit nu niet precies wat Paulus bedoelde toen hij schreef: 'één lichaam en één geest, zoals u één hoop hebt op grond van uw roeping, één Heer, één geloof, één doop, één God en Vader van allen, die boven allen, door allen en in allen is' (Ef. 4:4-6)?

De inzet van het platform

Het platform Rome Reformatie heeft een verklaring doen uitgaan waarin wordt opgeroepen tot zichtbare eenheid tussen Rome en de kerk(en) van de Reformatie. Wij

menen dat na vijfhonderd jaar gescheidenheid het aan de orde is om ons te herinneren dat er 1500 jaar van gedeeld kerkelijk leven aan vooraf is gegaan. Daarbij gaat het niet om het helen van de breuk op zijn zachtst. Het evangelie van Christus vraagt binding aan Hem en aan de waarheid van zijn aanwezigheid. Kerkheling zal er niet komen op grond van diplomatiek verkeer en zal niet standhouden wanneer deze is gebaseerd op strategische overwegingen. Kerkheling kan er alleen zijn in een voortdurende gemeenschappelijke bekering tot Christus. Maar die kan er niet meer los van elkaar zijn. Alleen mét elkaar kunnen we ons tot Christus bekeren, en ons tot Christus bekeren betekent dat we samen bij Hem uitkomen en samen door Hem gezonden worden. We zullen de vooroordelen en de gemakkelijke reflexen in moeten leveren en het bastion van het eigen gelijk, dat we op een al te vanzelfsprekende manier tégen de ander inzetten, moeten loslaten. Alleen in de geest van het evangelie, waarin we de ander hoger achten dan onszelf, kunnen we ons echt tot Christus bekeren. We zullen de kerk weer opnieuw uit zijn handen moeten ontvangen. Het is niet onze kerk. Het is zijn kerk. Hij heeft over de zijnen gewaakt, ook in hun gescheidenheid, maar niet om die gescheidenheid van het zegel van zijn goedkeuring te voorzien.

Alleen mét elkaar kunnen we ons tot Christus bekeren, en ons tot Christus bekeren betekent dat we samen bij Hem uitkomen en samen door Hem gezonden worden.

Zichtbare eenheid?

We realiseren ons daarbij ook dat niet iedereen hierop zit te wachten, ook christenen die van harte de ander herkennen als medegelovige niet. We kunnen toch ook één zijn zonder zichtbare, ‘organisatorische’ of ‘institutionele’ eenheid, zo wordt geopperd? Het gaat toch om de oecumene van het hart, of om de spirituele oecumene? Ik wil niet afdoen van het belang ervan. Maar waar hebben we het dan precies over? Het lijkt op pleiten voor een huwelijk, als het maar niet zichtbaar is. Natuurlijk gaat het niet om het oprichten van een megabedrijf. Het gaat niet om één dienstenorganisatie, alsof het wezen van de kerk daarin ligt. Het gaat om de instituten die Jezus heeft geïnstitueerd of laten institueren. Om doop en avondmaal of eucharistie. Om het credo als afgeleide van de doop in de naam van de Vader en de Zoon en de heilige Geest. Om de Schrift als canon van de kerk. Om het apostolische ambt dat getuigt van Christus. De kerk wordt zichtbaar in deze ‘instituten’. De kerk is zichtbaar in haar samenkomst rond Woord en Sacrament, in haar onderlinge dienst en in haar missie in de wereld. Zeker, het geheim van de kerk is het inwonen van de heilige Geest in haar, en de Geest is onzichtbaar, evengoed als de opgestane Heer onzichtbaar aanwezig is. De kerk wordt echter niet voor niets ‘lichaam van Christus’ genoemd en dat duidt ook op een zichtbare werkelijkheid.

Het is zonder meer positief dat christenen elkaar over en weer herkennen, dat zij samenwerken, dat ze samen bidden, dat ze ook als kerken elkaar weten te vinden in een gezamenlijk getuigenis naar de wereld. Zonder de oecumene van het hart geen zicht-

bare eenheid. Maar heeft Christus dit bedoeld toen Hij bad: 'Laat hen allen één zijn' (Joh. 17:21)? Wordt dit bedoeld als we zeggen te geloven in de 'ene, heilige, katholieke en apostolische kerk'? Bovendien mag niet vergeten worden dat we van elkaar zijn afgescheurd, geestelijk en daarom zichtbaar. Die scheuringen vragen erom geheeld te worden en niet met de mantel van een oecumene van het hart bedekt te worden.

Ook in een verenigde kerk zal de Geest buiten de lijnen blijven schrijven.

Zeker, een verenigde kerk vraagt om verscheidenheid. De term die gesmeed is, is die van een verzoende verscheidenheid. Verzoend, de twist is bijgelegd, de vrede hersteld, de eenheid in Christus hervonden. Maar ook verscheidenheid. Die doet in de eerste plaats recht aan de kracht en betekenis van de verschillende tradities. Een verenigde kerk is geen vlees-noch-vis-kerk, maar een kerk waar de Heer zijn gaven aan geeft. Die staan niet los van de traditiesporen. Verschillende liturgische stijlen, ambtsbedieningen, spiritualiteiten, gemeenschapsvormen en diensten zijn daarin meer dan welkom. Verscheidenheid houdt ook in dat er een fundamentele openheid is voor wat de Heer met de kerk doet. De kerk wordt niet vanuit een centrale eenheid bestuurd. De wendingen en sprongen in de kerkgeschiedenis waarin de Geest de hand heeft, komen meestal zijdelings en onverwacht binnen. Er is geen centraal ondernemerschap, waar de strategieën worden bepaald en vanwaar het beleid wordt uitgevoerd. Ook in een verenigde kerk zal de Geest buiten de lijnen blijven schrijven. Die verscheidenheid staat de eenheid niet in de weg. Die eenheid is er nu ook in afzonderlijke kerken en gemeenschappen. Het ligt voor de hand dat deze kerken en gemeenschappen zich op een of andere wijze verhouden tot Rome. Niet als een terug tot Rome, maar als een zich verantwoorden voor een kerk die (hoezeer ook anderen dat genoemd mogen worden) katholiek is. Omgekeerd zal de Rooms-Katholieke kerk zich nog meer dan nu dienen te verhouden tot kerkelijk leven en geloof dat nog niet in een verband van eenheid met Rome leeft. De bereidheid daartoe, van beide kanten, is groeiend. Ik geloof dat de Geest zelf ons bezig is tot elkaar te brengen. Hoe kan het ook anders, als het de Geest van Christus is, die de éne bruidegom is, en die zich de éne bruid heeft verworven?

*Dr. A.J. Plaisier is voormalig scriba van de Protestantse Kerk en initiatiefnemer van het platform Rome Reformatie.
Mailadres: plaisieraj@gmail.com*

DE WERKELIJKHEID VAN CHRISTUS EN EEN CUMULATIEF-FEDERATIEF KERKMODEL

Arnold Huijgen >

Het oecumenisch initiatief van het platform Rome Reformatie heeft behoorlijk wat tongen en pennen losgemaakt. Op het eerste gezicht mag het zoveelste oecumenische initiatief met voorzichtigheid, reserve, of zelfs cynisme bekeken worden: was de oecumene niet vooral iets waar eerdere generaties voor warmliepen, niet iets voor de huidige tijd? Toch trok de bijeenkomst naar aanleiding van de uitgegeven Verklaring een aanzienlijk publiek, opvallend genoeg ook jonge mensen.

Intussen werd in kringen van het *Reformatorisch Dagblad* afwijzend op het initiatief gereageerd. Niet alleen vroeg een columnist zich af of een stap in de richting van Rome geen verraad was aan degenen die vijfhonderd jaar geleden met hun bloed hadden betaald voor de reformatorische boodschap, maar de afgelopen maanden waren ook opvallend veel artikelen te lezen waarin de oude overtuigingen nog eens werden opgepoetst dat de paus de antichrist is en de kerk van Rome een valse kerk. Daarbij is te bedenken dat scherp afwijzende opinieartikelen in het *Reformatorisch Dagblad* geregeld een helder signaal zijn dat er in de overtuigingen van de achterban iets onherroepelijk aan het schuiven is, zodat met passie tegengas gegeven wordt.

Wat is er aan de hand? Waarom heeft de oecumene de wind mee, althans meer dan voorheen? In deze bijdrage wil ik niet herhalen wat ik op de studiedag van het platform Rome Reformatie heb gezegd; die lezing wordt elders gepubliceerd. Wel wil ik reflecteren op wat hier aan de hand is. Hoe is de herleving van oecumenisch bewustzijn, van daadkracht zelfs, te verklaren?

Relativering van de belijdenis?

In zijn bijdrage aan dit nummer spreekt Karel Blei zijn verbazing uit over

het initiatief. Hij spreekt van een ‘verrassing’, vooral omdat de initiatiefnemers uit kringen komen waarin de gereformeerde belijdenis traditioneel hoog wordt gehouden, die kritisch spreekt over de Rooms-Katholieke Kerk. Gelden die belijdenissen niet meer, vraagt Blei zich af. Met andere woorden (mijn woorden): gaat het bij dit initiatief niet om relativering van de gereformeerde belijdenis?

Op dit punt is het van belang om de aard van de belijdenis in het oog te houden. Het gereformeerd belijden is geen reglement van orde, maar heeft een voluit geestelijk karakter (overigens geldt dat ook van de kerkorde, die niet zonder reden vaak samen met de belijdenis werd opgesteld). Het gaat niet om de punten en komma’s, maar om het hart van de zaak, om de religie van de belijdenis. En wat die kern betreft is de Rooms-Katholieke Kerk vandaag de dag nu eenmaal meer nabij dan vijfhonderd jaar geleden. Dat heeft met ontwikkelingen aan beide zijden te maken: het grotere accent op genade en het werk van Christus aan rooms-katholieke zijde, maar ook met de herontdekking van het belang van liturgie, ritueel en sacrament, en nieuwe lezingen van Paulus aan de protestantse kant.



De ‘druk van de tijd’ is van belang: de voortschrijdende secularisatie maakt dat de fronten zijn verschoven.

Het mag vreemd klinken van de kant van een dogmaticus, toch denk ik dat inhoudelijke overwegingen niet de belangrijkste rol spelen. Dogmatische posities en rationele overwegingen zijn uiteraard niet onbelangrijk, maar de oecumenische attitude wordt – als ik het goed zie – door meer bepaald. De ‘druk van de tijd’ is van belang: de voortschrijdende secularisatie maakt dat de fronten zijn verschoven. Gereformeerde christenen zijn dankbaar als ze op hun werk of bij hun sport iemand ontmoeten die ook christen is, ook al behoort hij of zij tot een ander verband. En richting de samenleving is de verdeeldheid van christenen niet langer uit te leggen. Ze maakt het christelijk getuigenis ook diffuus en zorgt er geregeld voor dat het in het geheel niet wordt gehoord.

Christelijk realisme

Toch is het opvallend (en Karel Blei legt daar terecht de vinger bij) dat behoorlijk veel initiatiefnemers van het platform Rome Reformatie afkomstig zijn uit kerken die eerder terughoudend waren ten aanzien van de oecumene. Wat is daar aan de hand? Op dit punt kan ik in beginsel alleen voor mijzelf spreken, maar ik heb wel een paar *educated guesses* voor wat het geheel betreft. Als belijdend lid van de Christelijke Gereformeerde Kerken is de vraag voor mij onontkoombaar of de afgescheiden traditie niet op haar laatste benen loopt. Deze kerken werden altijd gekenmerkt door een zekere mildheid en een souplesse in het omgaan met verschillen, maar hoe langer hoe meer worden zaken op scherp gezet. Het is alleen maar te hopen dat de synode die in deze maanden samenkomt de christelijke wijsheid en moed vindt om elkaar niet los te laten. Tijdens de vorige synode werd door een van de afgevaardigden voorgesteld om de Christelijke Gereformeerde Kerken te laten opgaan in de Protestantse Kerk in Nederland, omdat daar ruimte is voor de diverse standpunten die de Christelijke Gereformeerde Kerken momenteel

sterk verdelen. Dat – mijns inziens: verstandige – advies werd niet bepaald omarmd. Toch is het alternatief van bijvoorbeeld een kerkscheuring in deze tijd onvoorstelbaar schadelijk: niet alleen voor het imago van de kerk en voor persoonlijke verhoudingen binnen een gemeente en tussen kerken, maar ook voor het persoonlijke geloof. Velen houden het niet meer uit bij de overtuiging dat juist het eigen smalle segmentje van de christelijke wereld het exclusief bij het juiste eind heeft.

Oecumene is dus niet een project van christenen die al onderhandelend en compromissen sluitend zien hoe ver ze kunnen komen, maar omdat Christus leeft en Hij maar één lichaam heeft, is de kerk werkelijkheid.

Is dit niet eenvoudigweg postmodern relativisme? Dat zou kunnen, maar dat hoeft het niet te zijn. Wat mij betreft gaat het hier om realisme, maar dan wel van een specifiek christelijke soort. In zijn tekst over het verantwoordelijke leven, opgenomen in zijn *Ethik*, overweegt Bonhoeffer dat wie verantwoordelijk handelt, moet doen wat bij de werkelijkheid past, wat *wirklichkeitsgemäß* is. Maar wat werkelijk is, heeft God in Christus geopenbaard. Bonhoeffer schrijft: ‘De werkelijkheid zonder de werkelijke [Christus] te willen verstaan, betekent in een abstractie leven’ (Dietrich Bonhoeffer, *Ethik*, DBW 6:261, mijn vertaling). Niet wat wij voor ogen zien, is de werkelijkheid, maar wat Christus openbaart. Oecumene is dus niet een project van christenen die al onderhandelend en compromissen sluitend zien hoe ver ze kunnen komen, maar omdat Christus leeft en Hij maar één lichaam heeft, is de kerk werkelijkheid. Niet wat voor ogen is, heeft prioriteit, maar de Christuswerkelijkheid en Gods rijk dat komt. Anders gezegd: over de kerk als lichaam van Christus valt alleen gelovig te spreken; anders blijft enkel ons project over.

Nu waren de gereformeerde vaders er niet minder van overtuigd dat het om Christus gaat en dat over de kerk alleen vanuit Christus te spreken valt. Zie bijvoorbeeld de Heidelbergse Catechismus in vraag en antwoord 54. In antwoord op de vraag wat je van de kerk gelooft, volgt geen definitie in de trant van ‘de kerk is...’, maar klinkt het belijvend: ‘Dat de Zoon van God van het begin van de wereld tot aan het einde zich uit het gehele menselijke geslacht een gemeente, die tot het eeuwige leven is uitverkoren, door zijn Geest en Woord in de eenheid van het ware geloof vergadert, beschermt en in standhoudt, en dat ik hiervan een levend lid ben en eeuwig zal blijven.’ Dat is de toonhoogte om over de kerk te spreken.

Eenheid en waarheid

Toch is het juist ook de Heidelbergse Catechismus die in krachtige bewoordingen de paapse mis als vervloekte afgoderij afwijst. Toegegeven, dat gebeurt in een passage die in de eerste editie niet stond en pas later is toegevoegd als reactie op de leerveroordelingen van het Concilie van Trente – maar alsnog maakt ook dit onderdeel uit van de zo geliefde Heidelberger.

Dus blijft de vraag: waar zijn al die vanouds confessionele gereformeerden mee bezig als

ze toenadering zoeken tot de Rooms-Katholieke Kerk? Voor mijzelf geldt dat de eenheid van de kerk net zo serieus genomen moet worden als de waarheid die op het spel staat. Vanouds ligt het accent vooral op de waarheid: alleen in de waarheid kan de eenheid gevonden worden. Vanaf de vroege kerk is het echter net zo goed andersom: alleen in de eenheid kan de waarheid gevonden worden. Dat kerkverbanden vastlopen en zich als een schroef doldraaien rondom diverse kwesties, vraagt niet om een sterkere focus op de unieke waarheid (of zelfs de specialiteit van het huis), maar om het betrekken van de wijsheid van anderen, om de eenheid van de christelijke kerk. Wie de eenheid niet zoekt, kan de waarheid niet vinden. Christus zelf is namelijk de Waarheid in persoon, en Christus is niet gedeeld.

Ruimte voor het kleinere

De vraag is wel hoe het streven naar eenheid concreet gestalte kan krijgen. Te denken valt aan een cumulatief-federatief model. Daarbij hoeven niet bijvoorbeeld alle Nederlands-gereformeerden hun Nederlands-gereformeerd zijn op te geven ten gunste van een grootste gemene deler. Wat wel kan, is dat bijvoorbeeld de Nederlandse Gereformeerde Kerken als geheel onderdeel wordt van de Protestantse Kerk in Nederland, en dat deze Protestantse Kerk onderdeel wordt van de kerk van het Westen, de Rooms-Katholieke Kerk. Daarbij gaat het dus niet om een oecumene van het hart, de individuele en gevoelsmatige eenheid zoals die een tijdlang door de Evangelische Omroep werd gepropageerd, maar juist om een institutionele en collectieve eenheid: een kerkelijke eenheid dus. Hiervoor is nodig dat het grotere verband ruimhartig ruimte schept voor het kleinere: christelijk-gereformeerden brengen hun eigenheid binnen de Protestantse Kerk in Nederland in, en (belangrijker) binnen de Rooms-Katholieke Kerk wordt ruimte geschapen voor de protestantse ritus. Een analogie is de manier waarop sommige orthodoxe kerken aan Rome verbonden zijn.

Daarbij gaat het dus niet om een oecumene van het hart, de individuele en gevoelsmatige eenheid zoals die een tijdlang door de Evangelische Omroep werd gepropageerd, maar juist om een institutionele en collectieve eenheid.

Het institutionele is hierbij cruciaal. Een persoonlijke noot in dit verband: als christelijk-gereformeerd predikant werk ik aan de Protestantse Theologische Universiteit om daar toekomstige predikanten voor de Protestantse Kerk op te leiden. Van diverse kanten ontving ik het advies om dan ook maar lid te worden van de Protestantse Kerk. Daarmee is helemaal niets mis, integendeel: mijn bijdrage laat zich tot op dit punt lezen als een aansporing daartoe. Maar het doorsnijden van de banden met de Christelijke Gereformeerden Kerken, wat nu nog noodzakelijk is om lid te worden van de Protestantse Kerk in Nederland, lijkt mij verkeerd. Je verlaat een kerk namelijk nooit, tenzij je eruit wordt gezet. Persoonlijk lid worden van de Protestantse Kerk, of rooms-katholiek worden, lost daarom in oecumenisch perspectief niets op. Kerk-zijn is namelijk geen persoonlijke, maar een gezamenlijke gave en opgave.

Anti-individualistische correctie

Al met al gaat het hier om een anti-individualistische correctie op het protestantisme. Het protestantisme heeft veel verantwoordelijkheid neergelegd bij de enkeling als het ging om het lezen van de Bijbel, het gebed, het christelijke leven. Dat was in de zestiende eeuw ook hard nodig. Onder seculiere druk zien we ook de keerzijde daarvan: individualisme en sektarisme bijvoorbeeld, omdat met een beroep op het *sola scriptura* men zijn eigen interpretatie van de Schrift tot hoogste waarheid verheft. Maar ook betekenisverlies en ontkerkelijking, want als ik het niet meer volhoud om te bidden en de Bijbel te lezen, als ik geen betekenis kan verlenen of vinden, dan blijft niets meer over. Paradoxaal genoeg is de kracht van het protestantisme ook de zwakte ervan gebleken: de nadruk op persoonlijk geloof en de mogelijkheid om dat te verwoorden en er gestalte aan te geven, is uitermate krachtig. Het heeft emanciperend en zelfs bevrijdend gewerkt. Maar de zwakte ervan is ook evident: op je eentje geloven gaat niet. Bij deze correctie op het individualisme past wat mij betreft ook de acceptatie van het bisschopsambt. In de zestiende eeuw was het passend om te benadrukken dat Gods kerk niet door weinigen maar door velen bestuurd moet worden. Intussen lopen kerkelijke procedures geregeld vast door gebrek aan besluitvaardigheid, zelfs (of: juist?) in relatief kleine kerkverbanden. Uiteraard blijft een hiërarchische structuur een gevaar vormen, sympathie voor de huidige bisschop van Rome moet daarvoor niet blind maken. Het blijvende probleem dat het protestantisme met de paus heeft, hoeft niet het

Paradoxaal genoeg is de kracht van het protestantisme ook de zwakte ervan gebleken.

bisschoppelijke bestuur en zelfs niet de hiërarchie te zijn, maar de pretentie dat de paus de plaatsvervanger van Christus op aarde zou zijn. Gelukkig relativeert de huidige paus deze pretentie geregeld, maar dat is geen garantie voor de toekomst.

De belangrijkste motivatie voor oecumenische inzet blijft intussen het eenvoudige gegeven dat Christus niet gedeeld is (1 Kor. 1:13). De ene *Kurios* heeft één lichaam en dus is er één geloof en één doop (Ef. 4:4). We mogen elkaar niet missen omdat Christus ons niet wil missen. Daarbij past de houding die verwoord kan worden met de oude berijming van psalm 119, couplet 32: 'Ik ben een vriend, ik ben een metgezel van allen die Uw naam ootmoedig vrezem'.

TERUGKEER EN HERENIGING

Opmerkingen bij een belangrijk verschil

Marcel Sarot >

In 1868, aan de vooravond van het Eerste Vaticaans Concilie, richtte paus Pius IX een korte ‘apostolische brief’ getiteld *Iam vos omnes* aan ‘alle protestanten en andere niet-katholieken’ waarin hij schreef: ‘Wij doen een oproep aan alle van ons gescheiden christenen waarin wij hen dringend vermanen en bezweren snel naar de enige kudde van Jezus Christus terug te keren.’

Deze oproep tot terugkeer naar de moederkerk kon op weinig enthousiasme aan protestantse zijde rekenen. Zo schreef de doopsgezinde emeritus predikant Jan Visscher (1801–1882) een *Protestantsch antwoord op den brief van Paus Pius IX aan alle Protestanten* (Deventer, 1870) waarin hij, na ruim 350 bladzijden te hebben besteed aan een uitputtende weerlegging van alle roomse ‘dwalingen,’ eindigde met een oproep aan de paus om protestants te worden en zo terug te keren tot de evangelische waarheid (blz. 368).

Veertig jaar later, in 1910, vond in Edinburgh de (protestantse) Wereldzendingsconferentie plaats, die vaak wordt gezien als het formele startpunt van de oecumenische beweging. Kerkelijke verdeeldheid ondermijnt de zending, en dáárom moet er iets aan gebeuren. Bad Jezus zelf in Johannes 17:21 niet al om eenheid onder zijn volgelingen ‘opdat de wereld gelooft dat U Mij hebt gezonden’? De oecumenische beweging kreeg vorm in een aantal dialogen, die met name plaats vonden in ‘Faith and Order’ en ‘Life and Work’ (vanaf 1925 respectievelijk 1927). In 1948 gingen beide bewegingen op in de Wereldraad van Kerken. Ook de Rooms-Katholieke Kerk was bezorgd over de verdeeldheid, maar zij nam niet deel aan de oecumenische beweging. Zij hield vast aan het standpunt van Pius IX: verdwaalde schapen moeten gewoon terugkeren naar de kudde. In Nederland werd weliswaar in 1948 de Apologetische Vereniging Petrus Canisius omgevormd in de Sint Willibrord Vereniging, maar deze richtte zich vooral

op ‘bekeringsapostolaat’ en niet op wat wij nu ‘oecumene’ zouden noemen. De voorzitter, de latere kardinaal Willebrands, verwoordde het helder: ‘De Katholieke Kerk heeft vanaf het eerste moment van haar bestaan de eenheid in de waarheid bezeten, voor schisma of ketterij onaantastbaar. Daarom kan er van een één-worden der Kerk in strikte zin geen sprake meer zijn. Wel is er op dit punt een eschatologische gerichtheid in de Kerk, in zoverre door de wederopname van Oosters-orthodoxen en Protestanten in de bestaande eenheid der Kerk – en ook door de opname van de rest van het mensdom – de Kerk als teken van de eenheid in de H. Geest duidelijker wordt.’ Willebrands’ oecumenisch werk in de jaren vijftig bestond dan ook goeddeels uit drie zaken: ten eerste het faciliteren van gesprekskringen van priesters en predikanten, waarbij de bekering van laatstgenoemden tot het katholicisme een belangrijk oogmerk was;

Het concilie was mede bedoeld om ‘hen die op ongelukkige wijze van de Kerk zijn afgescheiden weer tot haar schoot terug te brengen.’

ten tweede het lobbyen voor toelating tot het ambt van bekeerde (veelal gehuwde) predikanten in de Katholieke Kerk, en ten derde het verwerven van fondsen waaruit bekeerde predikanten en hun gezin konden worden onderhouden tot die opname in het ambt. Ook paus Johannes XXIII dacht bij oecumene aan terugkeer. Hij verklaarde enkele maanden na afkondiging van het Tweede Vaticaans Concilie in zijn encycliek *Ad Petri Cathedram* dat het concilie mede bedoeld was om ‘hen die op ongelukkige wijze van de Kerk zijn afgescheiden weer tot haar schoot terug te brengen.’

Van bekering van de ander naar een gezamenlijke bekering

De ommekeer kwam, onverwachts, op het Tweede Vaticaans Concilie. De kwestie van het bekeringsapostolaat en de verhouding ervan tot de oecumene is een- en andermaal door de concilievaders naar voren gebracht en besproken. Er waren concilievaders die een duidelijke voorkeur voor bekeringsapostolaat of oecumene hadden. Anderen zagen deze verhouding zoals de Katholieke Kerk in dezelfde periode de verhouding tussen missie en interreligieuze dialoog is gaan zien: beide moeten gebeuren en er is geen tegenstelling tussen beide. De definitieve Latijnse tekst van *Unitatis Redintegratio*, het decreet over de oecumene, kan gemakkelijk in deze zin worden verstaan: ‘Het is echter duidelijk dat het werk van de voorbereiding en verzoening van die individuen die naar de volle katholieke gemeenschap verlangen zich van nature onderscheidt van het oecumenisch handelen. Toch is er geen enkele tegenstelling tussen beide, want beide vinden hun oorsprong in de wonderbare beschikking van God’ (UR 4). Op het eerste gezicht zijn dit geen erg opvallende zinnen. Je leest er gemakkelijk overheen. Zonder dat de term ‘bekeringsapostolaat’ valt, lijkt er toch sprake van een gelijkwaardige verhouding tussen bekeringsapostolaat en oecumene.

Tegen de achtergrond van de ontstaansgeschiedenis krijgen deze zinnen echter meer reliëf. Ik noteer drie opmerkelijke zaken. Allereerst wordt de overstap van christenen naar de Katholieke Kerk niet, zoals in een eerdere versie, ‘bekering’ genoemd. Zoals

paus Johannes Paulus II in zijn encycliek over oecumene *Ut Unum Sint* (1995) stelt, is bekering nog steeds een centrale term in *Unitatis Redintegratio* (UUS 35). Alleen wordt de term nu gereserveerd voor bekering naar het evangelie (UR 1), een innerlijke bekering van het hart die gepaard gaat met gebed voor de eenheid van de christenen (UR 7–8). Dit is een gezamenlijke bekering, waarin de dialoogpartners voor God en voor elkaar belijden dat zij allen hebben gezondigd (UUS 2, 4, 7, 15, 82). Terzijde: ook het woord ‘apostolaat’ wordt gemeden, omdat het moet worden gereserveerd voor de zending onder niet-christenen.

Vervolgens suggereert de formulering die nu wordt gebruikt, ‘de voorbereiding en verzoening van die individuen die naar de volle katholieke gemeenschap verlangen,’ dat het initiatief uitgaat van degene die de volle katholieke gemeenschap wenst (ofwel de overstap naar de Katholieke Kerk wil maken). Het initiatief gaat niet van de Katholieke Kerk uit; ofwel, het gaat hier niet om pogingen zieltjes te winnen!

Tenslotte is door een persoonlijk ingrijpen van paus Paulus VI de formulering de formulering geschrapt dat zowel de oecumene als de voorbereiding van hen die naar de Katholieke Kerk overstappen voortkomen uit het werk van de heilige Geest. Van de oecumene wordt dit elders in *Unitatis Redintegratio* nog wel gezegd (UR 2), maar de overstap van christenen uit andere kerken naar de Katholieke Kerk wordt nu slechts toegeschreven aan de ‘wondervolle beschikking van God.’ De ronkende formulering was vermoedelijk een poging om de voorstanders van bekeringsapostolaat te pacificeren, maar toch staat dit laatste nu niet langer op hetzelfde niveau als de oecumene.

Oók de Katholieke Kerk moet zich bekeren. Oók de Katholieke Kerk moet schuld belijden, zowel tegenover God als tegenover andere kerken.

Oecumene als uitwisseling van gaven

Dat het in de oecumene om een gezamenlijke bekering tot het evangelie (of tot Christus) moet gaan, is diepgeworteld in de teksten van het Tweede Vaticaans Concilie (zie ook mijn bijdrage op de studiedag van het platform Rome Reformatie afgelopen juni; de volledige tekst wordt gepubliceerd in het eerste nummer van jaargang 2025 van *Inspirare*). Oók de Katholieke Kerk moet zich bekeren. Oók de Katholieke Kerk moet schuld belijden, zowel tegenover God als tegenover andere kerken (UUS 2). Zo maakt de dogmatische constitutie over de kerk, *Lumen Gentium*, duidelijk dat er buiten de Katholieke Kerk gaven van de heilige Geest te vinden zijn die niet verloren mogen gaan (LG 8, 13). Paus Johannes Paulus II stelde daarom dat oecumene niet alleen een uitwisseling van ideeën, maar ook een uitwisseling van gaven moet zijn (UUS 28). Paus Franciscus spreekt in een interview van het ‘erkennen wat de Geest in de ander heeft gezaaid als een geschenk voor ons.’ Als protestanten terugkeren tot de Katholieke Kerk en hun eigenheid opgeven, gaan Geestesgaven verloren waar de kerk niet zonder kan. Dat mogen wij niet laten gebeuren. Als het tot een hereniging komt tussen protestant en katholiek, wil de Katholieke Kerk deze specifiek protestantse charismata verwelkomen. Zonder onze protestantse zusters en broeders zijn wij katholieken niet ten

volle één en niet ten volle katholiek, en dus niet ten volle kerk (UR 4). Daarom is het werken aan hereniging ook een geloofsopdracht voor de Katholieke Kerk.

Als het tot een hereniging komt tussen protestant en katholiek, wil de Katholieke Kerk deze specifiek protestantse charismata verwelkomen.

Begrijpelijke scepsis

Dat de Rooms-Katholieke Kerk terugkeer als model van oecumene af zou wijzen, stuit aan protestantse zijde nogal eens op scepsis. Dat is niet onbegrijpelijk nadat de Katholieke Kerk op het oecumenisch streven naar hereniging meer dan een halve eeuw heeft geantwoord met de oproep tot verdwaalde schapen om terug te keren naar de moederkerk. Er zijn bovendien nog steeds katholieken die er zo over denken. Hier komt de vrees voor de omvang van de Katholieke Kerk bij. Protestantse kerken zijn relatief zo klein, dat zij bij onderhandelingen over hereniging relatief weinig gewicht in de schaal leggen. Zal Rome bereid zijn water bij de wijn te doen?

In vergelijking met de rooms-katholieke wereldkerk is het Nederlandse protestantisme inderdaad getalsmatig heel erg klein, maar als je wereldwijd kijkt is het protestantisme groter dan de oosterse orthodoxie. De situatie van de orthodoxie is ook in die zin vergelijkbaar met die van het protestantisme dat het gaat om lokale kerken die van hetzelfde type zijn. Voor hen zijn er generieke afspraken in de vorm van een eigen kerkecht en een eigen, oosterse ritus, en daarnaast afspraken per geünieerde kerk. Het ligt daarom voor de hand dat voor een hereniging van protestanten en katholieken soortgelijke afspraken worden gemaakt, op generiek en op specifiek niveau. Pas wanneer generieke afspraken zijn gemaakt – wanneer er een kader is geschapen – wordt hereniging een reële mogelijkheid. De tijd om over dergelijke generieke afspraken te gaan spreken, lijkt mij aangebroken nu protestanten en katholieken hebben uitgesproken dat zij samen het ene lichaam van Christus vormen.

Wat betekent dit nu concreet?

Dat de protestantse scepsis weliswaar begrijpelijk, maar niet terecht is, moge blijken uit de ontwikkelingen rond het Petrusambt. In 1995 heeft paus Johannes Paulus II erkend dat het Petrusambt in plaats van een bron van eenheid soms een bron van verdeeldheid is geworden en andere kerken uitgenodigd om mee te denken over een invulling die oecumenisch aanvaardbaar is (UUS 86–95). Deze oproep is herhaald door Benedictus XVI en Franciscus. Op die oproep is van vele kanten gereageerd, en onlangs publiceerde de Dicasterie voor de Eenheid een studiedocument waarin die reacties worden samengevat met de nadrukkelijke bedoeling dit gesprek verder te brengen. In dit opzicht is de Katholieke Kerk dus nadrukkelijk in beweging.

Wil hereniging met protestantse kerken een reële mogelijkheid worden, dan kan het niet blijven bij afspraken die protestanten in staat stellen hun eigenheid te bewaren binnen de herenigde kerk. Bij hereniging gaat het immers om gezamenlijke bekering tot Christus. Als de Katholieke Kerk de gaven van het protestantisme serieus neemt,

betekent dit dat zij ook zelf zal moeten veranderen in een voortgaande bekering tot Christus. Wat dit concreet betekent, zal in een voortgaande dialoog moeten worden afgesproken. Het is aan protestanten om te zeggen wat zij belangrijk vinden, aan katholieken om daarop te reageren, en aan hen samen om tot overeenstemming te komen. Ik noem enkele mogelijke voorbeelden. Katholieken kennen een zondagsplicht, die van hen vraagt elke zondag een eucharistieviering mee te vieren. In de praktijk maakt dit oecumenische vieringen op de zondagmorgen voor katholieken die zich aan de regels van hun eigen kerk willen houden, onmogelijk. Aangezien er nauwelijks voldoende priesters zijn om in behoefte aan eucharistievieringen te voorzien, betekent het ook dat op de zondagmorgen priesters – anders dan predikanten en andere protestantse voorgangers – in het algemeen niet kunnen voorgaan in oecumenische vieringen. Als wij oecumene als een geloofsopdracht zien, moeten wij dan niet zeggen dat het meevieren van een oecumenische viering of een protestantse eredienst ook als vervulling van de zondagsplicht geldt?

Bij hereniging gaat het om gezamenlijke bekering tot Christus. Als de Katholieke Kerk de gaven van het protestantisme serieus neemt, betekent dit dat zij ook zelf zal moeten veranderen in een voortgaande bekering tot Christus.

Een andere verandering die zou kunnen worden gevraagd is de volgende. Jezus vierde het laatste avondmaal met brood en wijn en gaf zijn leerlingen de opdracht hetzelfde te doen tot zijn gedachtenis (1 Kor. 11:24–25). In de Katholieke Kerk ontvangen gelovigen die deelnemen aan de eucharistieviering in de regel alleen brood, geen wijn. Zouden wij hier van onze protestantse zusters en broeders niet kunnen leren dat dit een misvorming is? Zou het niet beter zijn als wij in dit opzicht terugkeerden tot de opdracht van Jezus zelf? Zo kan ik nog wel even doorgaan. In de Katholieke Kerk is al veel in beweging. Denk bijvoorbeeld aan het synodaal proces, dat van de Katholieke Kerk een meer synodale kerk moet maken. Omgekeerd zullen katholieken natuurlijk ook aan protestanten vragen hebben, bijvoorbeeld over het bisschopsambt. Als wij denken aan de classispredikant zien wij hoe ook in de Protestantse Kerk in Nederland al veel in beweging is. Op sommige onderwerpen zullen kerken elkaar wederzijds bevragen, bijvoorbeeld over de vrouw in het ambt. Dit is een gevoelig punt, waarvoor ik naar de bijdrage van Almatine Leene aan dit nummer verwijs. Belangrijk is in ieder geval dat ook dergelijke gevoelige onderwerpen aan de orde kunnen komen. De tijd is rijp voor volgende, verdergaande stappen!

*Prof. dr. M. Sarot is hoogleraar fundamentele theologie
aan de Tilburg School of Catholic Theology van de Tilburg
University.
Mailadres: m.sarot@tilburguniversity.edu*

OECUMENISCH PLEIDOOI UIT ONVERWACHTE HOEK

Karel Blei >

De presentatie van de Verklaring van het platform Rome Reformatie, dit voorjaar, was bepaald een verrassing. De groep ondertekenaars omvat rooms-katholieken en protestanten. Wat dat betreft was het geen verrassing dat in de Verklaring met name gesproken wordt over de verhouding tussen Rome en Reformatie. Maar wél verrassend is dat de protestantse ondertekenaars vrijwel allen stammen uit de (aan de klassieke belijdenisgeschriften gehechte) rechterflank van het gereformeerd protestantisme: de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk, de Christelijke Gereformeerde Kerken, de vroegere Gereformeerde Kerken vrijgemaakt. Juist sectoren die in het verleden altijd kritisch, afhoudend, tegenover de oecumenische beweging hebben gestaan.

De Gereformeerde Kerken vrijgemaakt zijn onlangs samengegaan met een andere gereformeerde kerkengroepering, met wie zij nu de Nederlandse Gereformeerde Kerken vormen. Dit nieuwe kerkgenootschap hoopt op 1 januari aanstaande lid van de Nederlandse Raad van Kerken te worden. Zo'n nieuwe oecumenische oriëntatie is er echter elders in deze sector niet – tenzij dus bij de ondertekenaars van de Verklaring. De Gereformeerde Bond maakte wel deel uit van de Nederlandse Hervormde Kerk die meedeed in de Wereldraad van Kerken, maar stak zijn eigen kritische beoordeling daarvan nooit onder stoelen of banken. Die afwijzende houding jegens de oecumenische beweging had te maken met twijfel over de vraag of de daarin nagestreefde en veronderstelde eenheid wel op de rechte christelijke (dat wil zeggen: gereformeerde) belijdenis gebaseerd was. De Gereformeerde Bond staat trouwens ook nog altijd kritisch tegenover de inmiddels tot stand gekomen Protestantse Kerk in Nederland, een vereniging van hervormden, (synodaal-)gereformeerden en lutheranen.

En nu is er deze Verklaring, dit pleidooi voor de oecumene, mede (en in meerderheid) ondertekend door vertegenwoordigers van deze principiële gereformeerde richting. Een pleidooi dus met name voor een heling van de breuk tussen Rome en Reformatie. ‘Laten we bedenken dat we Christus niet voor onszelf hebben.’ De verschillen tussen Rome en Reformatie worden niet ontkend, maar nu ligt ineens de nadruk op wat Rome en Reformatie gemeenschappelijk hebben: ‘het geloof in de drie-ene God en in Jezus Christus, de Zaligmaker en het ene Hoofd van de kerk.’ Geponeerd wordt: ‘We delen de genade van de doop, wij geloven in de werkelijke aanwezigheid van Christus in eucharistie/avondmaal, wij geloven in de betekenis van het ambt als representatie van Christus.’ Kunnen de (in meerderheid) gereformeerde ondertekenaars dit zomaar meezeggen? Gelden hier de gereformeerde belijdenisgeschriften niet meer? Komt het dan niet meer aan op de inhoud van wat het ambt verkondigt? Is nu ineens het ambt zoals het er feitelijk is Christusrepresentatie? Dat wat voor deze ondertekenaars vroeger deelname aan de, via Wereldraad en Nederlandse Raad van Kerken zich ontwikkelende, oecumenische beweging in de weg heeft gestaan, geldt dat voor hen niet meer? Wat is er gebeurd?

Er wordt verwezen naar de gemeenschappelijke verklaring van de Lutherse Wereldfederatie en de Rooms-Katholieke Kerk over ‘de rechtvaardiging door het geloof’. Inderdaad, in die verklaring, uitgevaardigd in 1999, is uiteengezet dat de rechtvaardigingsleer, tijdens de Reformatie breekpunt tussen lutheranen (protestanten) en rooms-katholieken, vandaag geen breekpunt meer is. De felle tegenstelling daarover in de zestiende eeuw berustte blijkbaar op een (wederzijds) misverstand. In feite is men het dus over de rechtvaardigingsleer eens geworden. De Lutherse Wereldfederatie en het Vaticaan hebben dat, op basis van het rapport van de gesprekscommissie, samen vastgesteld. En inderdaad, de Gereformeerde Wereldgemeenschap (calvinistische evenknie van de lutherse wereldfederatie) heeft zich bij die conclusie aangesloten. Ziedaar: een resultaat van oecumenische activiteit. Frappant dat ook dat nu als verblijdend en gezaghebbend wordt aanvaard, mede door de ondertekenaars uit de rechterflank van het gereformeerd protestantisme. Weer de vraag: wat is er gebeurd?

Gelden hier de gereformeerde belijdenisgeschriften niet meer? Komt het dan niet meer aan op de inhoud van wat het ambt verkondigt?

‘De druk van de tijd’

In de Verklaring zelf wordt (min of meer ter toelichting) gesproken over de aard van de tijd waarin wij leven. Het is een ‘post-christelijke’ tijd: ‘De kerk is gemarginaliseerd en haar imago brokkelt af. Verworvenheden van gisteren worden de kerk uit handen geslagen’. Er is sprake van ‘de druk van de tijd’. Zouden we daarom, juist nu, voelen, dat wij (door Christus) dichter bij elkaar gebracht worden? ‘Vluchten kan niet meer, schuilen kan nog wel, schuilen bij elkaar.’ Zoiets?

Het is waar: protestanten zitten met de brokken van al die kerksplitsingen en afscheidingen. In een tijd van kerkelijk verval kan dat je aanvlagen. Het is begrijpelijk als er dan steun wordt gezocht bij de kerk van Rome. Ook die bezit, zegt de Verklaring, door de scheurin-

gen (afscheidingen) die haar in de loop van de geschiedenis zijn overkomen 'niet meer de volle katholieke gestalte' (net zomin als de kerken van de Reformatie, wordt erbij gezegd). Maar het is toch deze kerk, de 'kerk van Rome' die 'in ons werelddeel' de 'zichtbare gestalte' werd van de kerk van de apostelen. En die (ik vul de gedachtegang van de Verklaring wat aan) al eeuwenlang, en nog altijd, in leer en structuur, aan de traditie vasthoudt. Even opletten. Hier wordt, als ik goed zie, het feitelijk verloop van de kerkgeschiedenis als inhoudelijk argument gehanteerd. Dat rooms-katholieken zo redeneren kan ik mij indenken. Maar protestanten? Was de beschreven redenering op basis van de feiten-als-zodanig niet juist een van de zaken waartegen de Reformatie heeft geprotesteerd? Ging het de Reformatie, tegenover de feitelijkheid van het kerk-zijn, niet om de waarheid – die dwars door de feiten heen kan breken?

➤ Dat houdt in elk geval in: erkenning van het vanouds bestaande gezag van paus en bisschoppen. Maar impliceert juist dat geen inbreuk op de protestantse identiteit?

Een protestantse ritus in de ene kerk?

Hoe stellen de ondertekenaars van de Verklaring zich het 'bij elkaar komen' van rooms-katholieken en protestanten concreet voor? Als mogelijkheid wordt geopperd: dit zou kunnen 'in de vorm van een "protestantse ritus" in de ene kerk.' Ik denk me in wat dat zou betekenen. Die 'ene kerk', dat is natuurlijk de kerk van Rome. In die kerk zouden de protestanten een eigen 'ritus' mogen volgen. Met andere woorden: ze zouden gewoon hun protestantse identiteit kunnen voortzetten, zij het dus binnen het geheel van de Rooms-Katholieke Kerk. Dat houdt in elk geval in: erkenning van het vanouds bestaande gezag van paus en bisschoppen. Maar impliceert juist dat geen inbreuk op de protestantse identiteit?

Het doet denken aan wat er al lange tijd is geregeld tussen Rome en bepaalde oosterse kerken. Dat zijn kerken in het domein van de oosterse orthodoxie, die zich hebben geschaard onder het gezag (het 'primaat') van de paus, en voor het overige hun eigen kerkelijke, ook liturgische, tradities mogen handhaven. Zo is er in Griekenland een 'Grieks-katholieke' kerk naast de 'Grieks-orthodoxe'. In feite tellen deze Grieks-katholieken gewoon mee onder de rooms-katholieken. Rome heeft al sinds 1054 (het jaar van het schisma tussen de oosterse en de westerse kerk) geprobeerd zijn gezag ook over het oosters christendom ('opnieuw') te vestigen. Via de afgesproken regeling waarbij oosterse kerken hun (liturgische) identiteit mochten handhaven en zo tóch 'katholiek' konden worden is dat destijds althans deels gelukt.

Is wat in de Verklaring als mogelijkheid wordt overwogen inzake de verhouding tussen protestanten en de kerk van Rome iets dergelijks? Zal het er dan om gaan dat de protestanten gewoon in de kerk van Rome bijschuiven? En dat zij hun eigen kerk-zijn voortaan verstaan of beleven onder de overkoepeling van Rome? Of zal dit bijschuiven van protestanten ook het karakter van Rome beïnvloeden? In de Verklaring wordt kennelijk ook aan dat laatste gedacht.

Een protestantse erkenning van de paus?

Genoemd worden als stap van protestantse zijde: ‘erkenning van de legitieme betekenis van de paus als herder van de herders en van het sacrament van de eucharistie’; en als stap van de kant van Rome ‘erkenning van de legitieme betekenis van de “protestantse” ambten en van het heilig avondmaal’. Ja, het zou geweldig zijn als het dáartoe kwam. En dan niet alleen vanwege ‘de druk van de tijd’. Ook en vooral vanuit het besef (zoals de Verklaring zegt) ‘dat we Christus niet voor onszelf hebben’. Dus: dat Christus zelf onze belijdenisformuleringen te boven gaat. Is er werkelijk openheid voor dát besef?

Maar ook als wij dat meeblijden, blijven er vragen. Allereerst inzake de bepleite protestantse erkenning van de paus. Het is goed te bedenken dat het Luther destijds niet allereerst ging om een breuk met de paus. Hij was gegrepen door het evangelie. Dat zag hij in de kerk van zijn dagen ondergesneeuwd. Daar kwam hij tegen in verzet. Van allerlei kanten geattaqueerd meende hij aanvankelijk nog dat hij in de paus een medestander had. Pas naderhand werd hem duidelijk dat dat niet het geval was. Zo verloor hij radicaal zijn oorspronkelijk vertrouwen in het pausdom als instituut in dienst van het evangelie.

Calvijn had al vanaf het begin van zijn optreden geen verwachting meer van de paus als dienaar van het evangelie. Hij ontwikkelde zelf een nieuwe ambtsstructuur van de kerk. Een waarin naar zijn besef voor hiërarchie geen plaats zou mogen zijn. Een paus als opvolger van Petrus en dus als kerkleider met gezag over allen in de kerk was voor hem, gelet op hoe hij de paus van zijn dagen zag fungeren, ondenkbaar. Hoewel, als de paus zich nu eens zou ontoppen als dienaar van het evangelie...?

Er zijn door het Eerste Vaticaans Concilie, in 1870, inzake de paus enige (dogmatische!) beslissingen genomen die mij, zacht uitgedrukt, niet helemaal geruststellen.

En vandaag? Zou de paus dat van protestanten als medekerkleden kunnen aanvaarden? Zou hij openstaan voor een gesprek met binnenkomende protestanten, die hem kritische vragen kunnen stellen over sommige opvattingen in de inmiddels gegroeide katholieke traditie? Er zijn in het verleden door het Eerste Vaticaans Concilie, in 1870, inzake de paus enige (dogmatische!) beslissingen genomen die althans mij, zacht uitgedrukt, niet helemaal geruststellen. Ja, ik weet, er is intussen (van 1962 tot 1965) een Tweede Vaticaans Concilie geweest. Dat leek uit te lopen op een, het vorig concilie aanvullende, opwaardering van de bisschoppen als (bijna-?)collega’s van de paus. Maar toenmalig paus Paulus VI greep in en maakte, via een op zijn gezag aan het desbetreffende conciliedocument toegevoegde inleidende verklaring, duidelijk dat het zó niet mocht worden opgevat. Een ingreep die al op zichzelf duidelijk maakte dat aan de in 1870 gedefinieerde positie van de paus niet getornd mocht worden. Moeten ook de protestanten die nu dus aanvaarden?

Wederzijdse erkenning van elkaars ambten en sacramenten?

Mooi dat er ook gepleit wordt voor wederzijdse erkenning van de ‘legitieme betekenis’ van elkaars sacramenten (eucharistie, avondmaal) en voor erkenning door Rome van (alweer) de ‘legitieme betekenis’ van de ‘protestantse’ ambten. Wat dat laatste betreft: kan dat?

Is er bij Rome de mogelijkheid om een ambtsdrager als werkelijk ambtsdrager in de kerk van Christus te erkennen die niet als zodanig is bevestigd ('gewijd') in het kader van de rooms-katholieke ambtsstructuur (bisschoppelijk, onder het primaat van de paus)? Mijn indruk is dat dat krachtens rooms-katholiek kerkrecht nu nog niet kan. Is dan bedoeld dat in zo'n geval, bij oecumenische toenadering, de desbetreffende protestantse ambtsdrager door de bisschop-plaatsgenoot (uiteraard in contact met de paus) alsnog 'additioneel' wordt bevestigd of gewijd en daarmee ook in de kerk van Rome aanvaardbaar wordt? Of is dan die toegevoegde wijding of bevestiging de handeling waarin de in de Verklaring bedoelde ambtserkenning van de kant van Rome gestalte krijgt?

Mij dunkt dat er nog heel wat water door de Tiber moet stromen voordat zoiets gerealiseerd wordt. In de Verklaring wordt daar te gemakkelijk over gesproken. Evenals trouwens over de mogelijkheid van wederzijdse erkenning van elkaars sacramentsviering

Mij dunkt dat er nog heel wat water door de Tiber moet stromen voordat zoiets gerealiseerd wordt. In de Verklaring wordt daar te gemakkelijk over gesproken.

(eucharistie/avondmaal). Optimistisch wordt gesteld: samen 'geloven [wij] in de werkelijke aanwezigheid van Christus in eucharistie/avondmaal'. O ja? Er zijn in de reformatietijd van protestantse zijde wel eens harde woorden gevallen over het rooms-katholieke 'misoffer'. Waren die helemaal misplaatst? Moet daarover niet nog worden doorgesproken?

Er is trouwens in de afgelopen decennia tussen protestanten en rooms-katholieken daarover al heel wat gesproken. Nationaal is erop gestudeerd door een brede, oecumenische theologencommissie, onder auspiciën van de Nederlandse Raad van Kerken. Die commissie legde al in 1975 een tweetal rapporten op de diverse kerkelijke tafels. Het was een uiteenzetting over waarom en hoe het zou kunnen komen tot gezamenlijke viering van de maaltijd van de Heer en tot verzoening tussen de kerken. Internationaal was er het werk van de commissie 'Faith and Order' van de Wereldraad van Kerken. Ook die legde haar studieresultaat neer in diverse rapporten, met name in 1982 in de zogenaamde Limatekst. Er is destijds door de diverse kerken wel gereageerd op deze hun toegezonden rapporten, maar tot concrete stappen in de verhouding tussen Rome en Reformatie heeft het niet geleid. Zelfs van deelname aan elkaars sacramentsviering mag vandaag officieel geen sprake zijn. Hebben de opstellers en ondertekenaars van de hier besproken Verklaring van deze bovengenoemde oecumenische teksten kennis genomen? Uit hun Verklaring zelf is dat niet op te maken. In elk geval: het zou goed zijn als zij, bij hun verdere bezinning en actie, uitdrukkelijk zouden reageren op deze oecumenische erfenis. Het oecumenische wiel behoeft vandaag niet meer te worden uitgevonden!

*Dr. K. Blei is voormalig secretaris-generaal van de Nederlandse Hervormde Kerk, was lid van het Centraal Comité van de Wereldraad van Kerken en betrokken bij de World Alliance of Reformed Churches.
Mailadres: kblei@antenna.nl*

VROUWEN IN EEN BEWEGING VOOR EENHEID TUSSEN ROME EN REFORMATIE

Almatine Leene >

Wat hebben vrouwen te zoeken bij een beweging die de eenheid tussen Rome en Reformatie nastreeft? Gezien de historische, en in sommige gevallen nog steeds actuele, uitsluiting van vrouwen uit ambtelijke functies binnen de Rooms-Katholieke Kerk, kan dit voor velen voelen als een moeizame, zo niet hopeloze, missie. Zijn de thema's rond vrouw en gender niet in toenemende mate obstakels voor de oecumene?

In dit artikel zal ik deze vragen proberen te belichten vanuit mijn persoonlijke ervaringen, maar ook vanuit de bredere context van de gesprekken tussen verschillende kerkgenootschappen. Ik zal afsluiten met de vraag waarom het van groot belang is dat mannen en vrouwen samen in gesprek gaan over de relatie tussen Rome en Reformatie en daarbij gesprekken over de positie van vrouwen in de kerk niet vermijden, maar deze op zo'n manier voeren dat deze tot zegen kan zijn voor de oecumene.

Ambigue signalen vanuit Rome

Laat ik beginnen met wat ik lastig vind: de ambigue houding van paus Franciscus ten opzichte van vrouwen. Aan de ene kant doet hij uitspraken die wijzen op waardering en bewondering voor vrouwen. Zo verklaarde hij in een interview met de Amerikaanse televisiezender CBS eerder dit jaar dat vrouwen 'fantastisch en veel moediger dan mannen' zijn. Toch blijft de paus tegelijkertijd vasthouden aan de traditionele gedachte dat vrouwen geen toegang mogen hebben tot het diaconaat of priesterschap. Deze standpunten lijken tegenstrijdig, vooral in het licht van het feit dat Franciscus wel vrouwen heeft benoemd in leidinggevende posities binnen het Vaticaan, wat voorheen vrijwel ongehoord was.

Een voorbeeld van deze onduidelijkheid is wat de Spaanse theologe Linda Pocher zei, die deelnam aan discussies over de rol van vrouwen in de kerk

met paus Franciscus en enkele kardinalen. Pocher suggereerde dat de paus een groot voorstander is van het vergroten van de rol van vrouwen in de kerk en ze verwacht dat vrouwen diaken kunnen worden. Dit klinkt veelbelovend, maar als het gaat om daadwerkelijke stappen richting gelijkwaardigheid, zoals toelating van vrouwen tot het diaconaat, lijkt er nog weinig concrete vooruitgang geboekt te worden. Terwijl er dus wel degelijk sprake is van verandering en vooruitgang in de kerk, blijven de structuren die vrouwen uitsluiten van volledige deelname in de kerkelijke ambten overeind. Tegelijkertijd besef ik dat dit ook gezegd kan worden over een heel aantal protestantse kerken in Nederland. De diversiteit aan standpunten ten opzichte van de positie van vrouwen in de protestantse wereld is groot en zeker niet eenduidig te noemen. Hier kom ik later nog op terug, maar allereerst wil ik nog dieper ingaan op de ambigue signalen uit Rome.

De stappen die de paus zet zijn aardverschuivingen voor een mammoettanker als de Rooms-Katholieke Kerk.

In een gesprek met het oog op dit artikel met Monique van Dijk-Groeneber, hoogleraar religieuze educatie aan de Faculteit Katholieke Theologie in Tilburg, stelde ik de vraag of zij herkent wat ik hierboven heb opgeschreven. Haar reactie daarop was dat die ambigue uitspraken een teken ervan zijn dat paus Franciscus beide kanten hoort en verwoordt. Hij luistert naar verschillende meningen met betrekking tot de positie van vrouwen in de kerk en dat is te merken in zijn uitspraken. Toch meent professor Van Dijk dat de stappen die de paus zet aardverschuivingen zijn voor een mammoettanker als de Rooms-Katholieke Kerk. Ze heeft bewondering voor zijn moed en zijn optreden heeft volgens haar meer impact dan je in eerste instantie denkt. Ze noemt paus Franciscus een strateeg en is blij dat de gesprekken over de positie van vrouwen plaatsvinden, al is het ook heel spannend voor veel rooms-katholieken.

Zoals gezegd is er binnen de protestantse kerken ook spanning als het gaat om de positie van vrouwen en dit kan net zo goed de protestantse oecumene in de weg staan. In sommige protestantse tradities zijn vrouwen volledig geïntegreerd in de kerkelijke ambten. In andere tradities, waaronder sommige bevindelijke en evangelische stromingen, is de ambtsuitoefening door vrouwen nog steeds omstreden. Zelfs binnen de eigen denominaties zorgt dit onderwerp voor verhitte discussies en verdeeldheid. Te denken valt aan de Christelijke Gereformeerde Kerken. Daar wordt op dit moment bedreigd met scheuring omdat vrouwen in bepaalde plaatselijke gemeenten in de ambten dienen, terwijl de synode hier nog geen groen licht voor heeft gegeven en dit naar alle waarschijnlijkheid ook niet van plan is te doen. Deze diversiteit roept de vraag op hoe protestantse kerken zichzelf zien in de dialoog met Rome. Deze diversiteit aan standpunten in de eigen traditie lijkt mij in elk geval van groot belang om in gedachten te houden als de relatie met Rome wordt besproken, waar men ook grote diversiteit in standpunten tegenkomt. De uitspraken van de paus en de stappen die hij zet zijn daarvan een duidelijk voorbeeld.

Noodgedwongen oecumene

Mijn eigen ervaring is dat de oecumene een toevluchtsoord kan zijn voor vrouwen die binnen hun kerkelijke tradities geen ruimte vinden voor hun roeping. In de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt (GKv), waar ik ben opgegroeid, waren de ambten voor vrouwen gesloten. Het gebrek aan openheid voor een gesprek hierover leidde er voor mij toe dat ik genoodzaakt was om de oecumene op te zoeken. Ik kwam in Zuid-Afrika terecht, waar ik in de Nederduitse Gereformeerde Kerk de ruimte vond om verder te studeren en predikant te worden. Voor veel vrouwen met een roeping is de oecumene een noodzakelijke weg, maar daarmee kan het er ook een zijn van groei en zegen, omdat het verlangen naar eenheid op deze manier kan toenemen. Je leert elkaar kennen en waarderen. Zo sprak ik laatst een mannelijke collega binnen de Protestantse Kerk in Nederland die voor het eerst in een gemeente van de Nederlandse Gereformeerde Kerk mocht preken, terwijl ik zelf al jaren voorga in hele diverse denominaties binnen de Protestantse kerk. Dat ervaar ik als verrijkend. Tegelijkertijd kan het een pijnlijk proces zijn om het kerkgenootschap waarin je opgroeide te moeten verlaten omwille van je roeping. Verder kan het ook confronterend zijn om de oecumene op te zoeken. In gesprek met professor Van Dijk wees zij erop dat vrouwen zich juist in oecumenische bijeenkomsten moeten verdedigen als ze lid zijn van een kerk waar vrouwen niet tot de ambten worden toegelaten. Omdat de gesprekken over de rol van vrouwen in de kerk met name vrouwen persoonlijk raken in hun roeping en waardigheid, kan dit behoorlijk ingewikkeld zijn. Dit vraagt dus om een open houding, met name van kerken waar vrouwen tot de ambten worden toegelaten. En hen dient ook bescheidenheid, want al kennen kerkgenootschappen vrouwen in de ambten, dit betekent niet per definitie dat seksisme verdwenen is.



Het is van groot belang vrouwen uit te nodigen, omdat de kans groot is dat zij al noodgedwongen oecumenische ervaringen hebben.

Samen in gesprek

In gesprekken waarin gezocht wordt naar eenheid tussen Rome en Reformatie is het van groot belang vrouwen uit te nodigen, omdat de kans groot is dat zij al noodgedwongen oecumenische ervaringen hebben. Maar ook als zij deze niet hebben, is het van belang aangezien zij de helft van de kerk kunnen vertegenwoordigen in hun vrouw-zijn. Als oecumenische gesprekken alleen tussen mannen plaatsvinden doet dit tekort aan de diversiteit van het lichaam van Christus en kan er geen sprake zijn van een samen zoeken naar eenheid. Dit geldt ook heel praktisch voor het platform Rome Reformatie, waarin vrouwen ondervertegenwoordigd zijn. Als het streven naar eenheid tussen kerken een weerspiegeling wil zijn van de kerk van Christus in al haar volheid, dan moeten vrouwen daarin een zichtbare en hoorbare rol spelen.

In de oecumenische gesprekken kun je en moet je het onderwerp van de positie van vrouwen in de kerk niet vermijden. Dat vraagt dan ook om theologisch inhoudelijke bezinning op het onderwerp. Er zijn vele vrouwelijke theologen die verplichte literatuur zouden moeten zijn als het gesprek over de eenheid tussen Rome en Reformatie plaats-

vindt. Te denken valt aan rooms-katholieke theologen als Elisabeth Schüssler Fiorenza, Elizabeth A. Johnson en Rosemary Radford Ruether. Ook het werk van de mannelijke theoloog Hans Küng is van blijvende betekenis.

Tegelijkertijd kunnen de gesprekken over vrouwen en leiderschap niet het onderwerp zijn dat bepalend is voor het zoeken naar eenheid. Dat geldt net zo goed voor andere onderwerpen. Voor mij is het in elk geval niet bepalend. Ik zou de vraag waarmee ik begon willen omdraaien: wat hebben vrouwen daar (aan de oecumenische tafel) niet te zoeken? Want het zoeken van eenheid is allereerst een Bijbelse opdracht en daagt ons uit te leren omgaan met verschillen.

Het zoeken van eenheid is allereerst een Bijbelse opdracht en daagt ons uit te leren omgaan met verschillen.

Ruimte maken voor verschil

Een kernpunt in de gesprekken over eenheid tussen protestanten en rooms-katholieken, maar ook tussen protestantse gemeenschappen onderling, is de vraag hoe we omgaan met verschillen. Ik ben van mening dat ruimte maken voor verschillende visies de enige weg vooruit is. Samenwerking hoeft niet te betekenen dat men dezelfde praktijken heeft of dezelfde overtuigingen deelt. Wat het wel betekent, is dat men elkaar respecteert en samenwerkt en zich verdiept in onderwerpen die ingewikkeld zijn voor de eenheid.

Wat betekent dit alles voor de toekomst van de oecumene? Naar mijn mening is de enige weg vooruit die van inclusiviteit. De oecumenische beweging kan en moet ruimte maken voor vrouwen, niet alleen als onderwerp van discussie, maar ook als actieve deelnemers in de dialoog. Als we serieus zijn over eenheid, dan moeten we ook serieus zijn over de gelijkwaardige deelname van vrouwen in de kerk en aan oecumenische tafels.

De uitdagingen op het gebied van gender en vrouwelijkheid zijn wellicht de nieuwe obstakels voor de oecumene, maar ze bieden ook een kans. Een kans om samen de Bijbel te lezen. Een kans om als kerken samen na te denken over hoe we het evangelie in deze tijd gestalte geven en te zoeken naar waar de Geest werkzaam is.

Laten we daarom niet bang zijn voor de gesprekken over gender. Laten we juist de kans grijpen om samen te groeien, in de wetenschap dat Christus zelf de Heer is van de kerk en dat zijn Geest ons leidt, ook in deze kwesties.

Zo worden de oecumene en óók het thema 'vrouwen en leiderschap' geen obstakel of onmogelijke opdracht, maar een zegen. Een zegen voor de kerk als geheel, die leert open te staan voor de vele manieren waarop God mensen wil gebruiken en die leert om te gaan met verschillen.

*Dr. A. Leene is predikant in de Nederlandse Gereformeerde Kerk De Open Poort in Hattem.
Mailadres: almatine@yahoo.com*

MAAR HOE DAN?

Kerkelijke hereniging met Rome in de praktijk

Gijsbert van den Brink >

Stel dat protestanten een hereniging met Rome al zouden willen, hoe zou het dan kunnen? Natuurlijk kunnen ze zich afmelden bij hun eigen kerk en aansluiten bij de Rooms-Katholieke Kerk. Maar dan is er geen bezinning op de kerkelijke en theologische verschillen en lukt het ook niet je protestantse eigenheid te behouden. Aansluitend bij Vaticanum II formuleerden twee rooms-katholieke theologen, Heinrich Fries en Karl Rahner, destijds een opmerkelijk alternatief: laten protestantse kerken ‘deelkerken’ worden in de Romana. Wat houdt dat voorstel in en hoe haalbaar is het vandaag?

Je zou kunnen zeggen dat de vraag naar het ‘hoe’ van hereniging met Rome niet zo belangrijk is. Zolang je geen hereniging wilt, is ze immers niet aan de orde. En zodra je wél hereniging wilt, vind je wel een manier om die te bereiken. Daarom gaan aan de vraag naar de praktische vormgeving andere vragen vooraf. Allereerst die van de *inhoudelijke* oecumene: hoe vinden we voldoende overeenstemming in geloven en belijden? Vervolgens die van de *receptieve* oecumene: waar zouden we van elkaars unieke gaven kunnen leren? En tenslotte die van de *spirituele* oecumene: hoe leren we elkaar daadwerkelijk kennen en waarderen in gebed en gesprek, lofprijzing, missie en diaconaat? Zonder deze dimensies blijft kerkelijke hereniging een lege huls. Daarom moeten ze nadrukkelijk mee-bedacht worden in elke bezinning op kerkelijke hereniging.

Geünieerde kerken

Fries en Rahner wezen destijds op de zogeheten ‘geünieerde kerken’. Dat zijn oosterse kerken, zowel in het Midden-Oosten en Noord-Afrika als in Oost-Europa, die in gemeenschap met Rome leven door het pauselijk gezag te erkennen. Fries en Rahner suggereerden een soortgelijke constructie voor de kerken

van de Reformatie. Ook deze zouden dan in hoge mate zichzelf kunnen blijven en hun kerkelijk leven voort kunnen zetten naast bestaande parochies en bisdommen in hetzelfde gebied. Belangrijkste voorwaarde zou de erkenning zijn van het primaat van de paus als symbool van kerkelijke eenheid en borging van de gemeenschappelijke leer. Daarbij zou het gaan om het pausschap zoals dat in het eerste millennium gestalte kreeg, dus niet om latere ontwikkelingen als de pauselijke onfeilbaarheidsleer.

Wat de leer betreft stelden Fries en Rahner daarom voor om onderscheid te maken tussen grondwaarheden die alle deelkerken onderschrijven en andere overtuigingen.

Eenheid in het fundamentele

Nu is de situatie van de reformatorische kerken wel complexer, omdat de verschillen niet alleen betrekking hebben op de liturgie maar ook (1) in hogere mate op de leer en (2) op de kerkinrichting. Wat de leer betreft stelden Fries en Rahner daarom voor om onderscheid te maken tussen grondwaarheden die alle deelkerken onderschrijven en andere overtuigingen. Bij de grondwaarheden gaat het om trouw aan de Heilige Schrift en aan de vroeg-christelijke credo's (de Apostolische Geloofsbelijdenis en die van Nicea-Constantinopel). Daarbovenuit hebben de deelkerken ook 'eigen' dogma's, maar die mogen niet verplichtend aan andere deelkerken opgelegd worden. Dat geldt dus ook voor de rooms-katholieke dogma's over Maria. Veeleer sporen de verschillen op dit terrein aan om in gesprek met elkaar naar het juiste verstaan van het evangelie te blijven zoeken. Wellicht zal de Geest die in alle waarheid leidt hierover gaandeweg meer helderheid geven. Er hoeft in elk geval geen totale overeenstemming in de leer te zijn voordat een gemeenschappelijk kerk-zijn mogelijk is. Wat logischerwijze niet kan, is dat sommige deelkerken op het niveau van hun belijdenis iets verwerpen wat in andere deelkerken juist geleerd wordt. Voor gereformeerde kerken zou dit betekenen dat de latere toevoeging van vraag en antwoord 80 aan de Heidelbergse Catechismus (gedaan op verzoek van de keurvorst) officieel als een ongelukkige greep gezien moet worden. Ook eventuele nieuw te vormen leerbepalingen zullen niet tegen de diepe overtuigingen van andere deelkerken mogen ingaan – de zogeheten 'katholiceitstoets' (binnen de Nederlandse context al voorgesteld door prof. Barend Kamphuis), die dan niet meer vrijblijvend maar verplicht zou zijn. Het laat zich overigens aanzien dat zulke nieuwe bepalingen vandaag eerder de ethiek dan de geloofsleer zullen betreffen. Denk aan de vele discussies over seksualiteit, gender en ambt. Maar opvallend genoeg hebben alle grote kerken ook los van elkaar al te maken met deze vaak moeizaam verlopende discussies. Een eventuele hereniging met Rome verandert daar hooguit gradueel iets aan.

Protestantse 'deelkerken'

De kwestie van de kerkregering speelt bij de geünieerde kerken veel minder, omdat die net als Rome een episcopale inrichting kennen. Fries en Rahner stellen voor om niet te beginnen met discussies over het verleden, over de legitimiteit van de ambtelijke bevestiging van protestantse en katholieke ambtsdragers vanaf de Reformatie. Wel is van belang dat over en weer erkenning plaatsvindt van toekomstige ambtsdragers. Dat is gezien de apostolische successie voor de kerk van Rome het moeilijkst. Maar door bij een protestantse predi-

kantswijding de rooms-katholieke bisschop te laten meedoen aan de handoplegging, kan deze bevestiging ook voor de roomse deelkerk geldigheid verkrijgen. Omgekeerd dienen protestantse deelkerken over hun hoofddelen bisschoppen aan te stellen, omdat de *episkopos* vanaf de vroegste kerk in ere is geweest (iets wat iemand als Calvijn erkende). Dergelijke bisschoppen kunnen echter ook ‘van onderop’ verkozen worden, in plaats van benoemd van bovenaf, en hun bevoegdheden kunnen per deelkerk verschillen. Ten slotte is belangrijk dat er tussen alle deelkerken sprake is van kansel- en tafelgemeenschap. Voorgaan in verkondiging en sacramentsbediening mag dus door ambtsdragers over en weer plaatsvinden. Leden van de protestantse deelkerken mogen – anders dan Henri Bontenbal onlangs ervoer – deelnemen aan de roomse eucharistieviering. Hoe beloftevol is een dergelijk voorstel ruim veertig jaar later in de Nederlandse context? Voor een antwoord op die vraag is zoals gezegd allereerst de *wil* tot eenwording bepalend, gebaseerd op de overtuiging dat het evangelie ons oproept naar verzoening te streven, ook in conflicten die vanuit het verleden voortsudderden. Ook de wens om over en weer van elkaar te leren is onmisbaar. Als die er inderdaad is, zou ik er geen moeite mee hebben om van een ‘terugkeer’ naar Rome te spreken. Historisch gezien is de kerk van Rome in het Westen immers de moederkerk. Terecht wilden Fries en Rahner niet enkel de bordjes verhangen waardoor er sprake blijft van een conglomeraat van kerken. Tot welke agenda leidt dat vandaag op de twee springende punten: die van de leer en de kerkinrichting?

Door bij een protestantse predikantswijding de rooms-katholieke bisschop te laten meedoen aan de handoplegging, kan deze bevestiging ook voor de roomse deelkerk geldigheid verkrijgen.

Receptieve houding

Wat de *leer* betreft hebben zich sinds Fries en Rahner opvallende ontwikkelingen voorgedaan. Ten aanzien van de rechtvaardigingsleer – sluitsteen van de reformatorische theologie – is het tot overeenstemming gekomen met de lutherse wereldfederatie (1999) en naderhand met enkele andere kerkgemeenschappen. In 2017 aanvaardde ook de World Communion of Reformed Churches (WCRC) deze consensus. Het is op dit punt dus tot een grote mate van overeenstemming gekomen. Iets soortgelijks geldt voor het primaat van de Schrift in geloof en leven, waarbij omgekeerd protestantse theologen het *sola scriptura* minder als absoluut gegeven en meer vanuit de oorspronkelijke context zijn gaan zien. Die houding biedt ook hoop voor andere controversale theologische geschilpunten, zoals rond de eucharistie. Belangrijk is om in te zien dat Rome oprecht zoekt naar een gezamenlijk dieper verstaan van het evangelie. Zelf ben ik opgegroeid met het beeld ‘Rome kan zich mooi voordoen, maar uiteindelijk alleen maar vasthouden aan en herhalen wat in het verleden gezegd is’. Ik snap wel waar dat idee vandaan komt, maar in de praktijk blijkt er toch echt meer mogelijk, ook in de manier waarop Rome zich tot het eigen verleden verhoudt. Het artikel van Marcel Sarot elders in dit nummer laat bijvoorbeeld fraai zien hoe Rome welbewust afscheid nam van het idee van ‘terugkeeroecumene’. Als het om de leerontwikkeling gaat is verder een receptieve houding belangrijk: hebben we als protestanten in de hitte van de strijd destijds misschien bepaalde Bijbelse thema’s of gezichtspunten uit het

oog verloren? De studie van collega Huijgen naar de mariologie is een prachtig voorbeeld van wat deze houding kan opleveren.

Dat het verzet tegen het pausdom in de reformatorische tradities diep zit, bleek onlangs weer toen in het *Reformatorisch Dagblad* het oude idee herhaald werd dat de paus de antichrist zou zijn.

Bidden voor de paus

Kijken we naar de *kerkinrichting*, dan ligt voor protestanten natuurlijk de erkenning van het pauselijk gezag ingewikkeld. Dat het verzet tegen het pausdom in de reformatorische tradities diep zit, bleek onlangs weer toen in het *Reformatorisch Dagblad* het oude idee herhaald werd dat de paus de antichrist zou zijn. Maar die weerstand had toch altijd meer met de pauselijke machtsaanspraken te maken dan met diens belichaming van kerkelijke eenheid. Luther stelde de paus op handen te zullen dragen als die maar ruimte wilde geven aan (onbevangen onderzoek naar) zijn rechtvaardigingsleer.

Vandaag zien we paus Franciscus veel moeite doen om het principe van synodaliteit een structurele plaats te geven in zijn kerk. Ook zijn persoonlijke gezag als bisschop van Rome (zoals hij zichzelf primair verstaat) en vandaaruit herder en leraar van de universele kerk wil hij zo inkaderen. Dat is een misschien moeizame, maar toch uiterst belangrijke ontwikkeling waar protestanten recht aan zullen moeten doen. Temeer omdat er in de rooms-katholieke theologie veel reflectie is (startend bij de exegese!) op een hernieuwde invulling van de Petrusdienst, waarvan men hoopt dat ook christenen buiten de Rooms-Katholieke Kerk zich erin kunnen vinden. Een testvraag zou zijn: kunnen we in orthodox-gereformeerde erediensten voor de paus bidden vanuit een oprechte betrokkenheid op diens belangrijke roeping? Daarnaast zouden protestantse kerken hun koudwatervrees jegens de figuur van de bisschop moeten afleggen. Diens handelingsbevoegdheid hoeft niet precies zo gedefinieerd te worden als Rome dat doet om die term met recht te kunnen gebruiken. Het is dan ook een gemiste kans dat de Protestantse Kerk het niet heeft aangedurfd de classispredikant als bisschop aan te duiden (waar lutherse en gereformeerde kerken elders die wel kennen). Trots als we vaak zijn op ons presbyteriaal-synodale stelsel, zien we de nadelen ervan soms over het hoofd. Maar ieder die wat langer meeloopt in de kerk heeft wel eens verzucht: 'Hadden we maar een bisschop met doorzettingsmacht...'. Niet alleen eenhoofdig gezag, ook collegiale gremia kunnen falen of in tunnelvisies terechtkomen. Er lijkt zo een gemeenschappelijk besef te groeien dat het in de omgang met macht in de kerk aankomt op een balans tussen de gemeenschapsdimensie (de hele gemeente is betrokken), de collegiale en de personale (eenhoofdige) dimensie. Meer en meer zien we daarbij dat de kerk vandaag ook een 'gezicht' naar buiten toe nodig heeft. In het zoeken naar die fijnzinnige balans kunnen de kerken van Rome en Reformatie van elkaar leren.

Dr. G. van den Brink is hoogleraar systematische theologie aan de Vrije Universiteit.

Mailadres: g.vanden.brink@vu.nl

MINDER MENS: WAT TECHNIEK MET ONS DOET

Mart Jan Luteijn >

‘Hebben ze in een klooster eigenlijk ook smartphones?’ Op eens stelde het jonge gemeentelid mij die vraag – en iedere predikant herkent zulke onverwachte situaties. Ik wist niet direct een goed antwoord, maar samen dachten we dat monniken en nonnen deze technische apparaten alleen zouden gebruiken als dat nuttig was. Het tekent onze ambivalente relatie met hypermoderne middelen. We hebben er elke dag profijt van, en toch kunnen we ze niet onbeperkt accepteren.

Generatie angststoornis

In het afgelopen jaar is deze discussie uitvoerig gevoerd, mede naar aanleiding van het telefoonverbod op scholen. Veel psychologen waarschuwen al langer voor de slechte invloed van sociale media voor de jonge generatie. Een prominente criticus is Jonathan Haidt, met name in zijn onlangs vertaalde en populaire boek *Generatie angststoornis*. Met een enorme berg aan statistiek laat hij zien dat er een duidelijke correlatie is tussen de opkomst van onbeperkte online toegang in 2010-2015 en de toenemende mentale problemen onder tieners. Deze analyse van Haidt is volgens mij erg herkenbaar. Want je kent inderdaad wel iemand die verslaafd is aan een digitaal spelletje of altijd binnen twee minuten reageert. Of je probeert zelf je telefoongebruik te minderen. Tegelijkertijd zou je je smartphone niet willen missen. Het is toch wel handig om snel iets op te zoeken.

Decennia geleden werd er op een vergelijkbare manier gewaarschuwd voor de opkomst van de televisie, bijvoorbeeld in het boek *Amusing ourselves to death* van Neil Postman uit 1985. Hij beargumenteert dat wanneer techniek in de huiskamers komt, we zelf minder gaan nadenken. Het maakt ons passief. Toch zouden weinig mensen die analyse nu nog herhalen. De televisie bleek niet het einde van de wereld. Het zou te simplistisch zijn om deze nieuwe uitvindingen de schuld te geven.

Dat doet Haidt dan ook niet. Voorafgaand aan de opkomst van sociale media vanaf 2010, ziet hij een ontwikkeling aan het eind van de vorige eeuw waar-

door de digitale vrijheid tot grote problemen kon leiden. Dat is de beschermende cultuur waarin kinderen worden opgevoed. Kort samengevat: vroeger mocht je zelf buiten spelen tot het donker werd; nu word je naar een kindvriendelijke speelplaats gebracht, terwijl je locatie continu wordt gemonitord door de ouders. Paradoxaal genoeg hebben kinderen veel digitale vrijheid, maar ervaren ze tegelijkertijd ook negatieve gevolgen online. Ze worden beveiligd in het echte leven, maar losgelaten op het internet.

Het probleem ligt dus niet alleen in de opkomst van de technologie, maar ook in de acceptatie van een individualistische psychologie. Het kind werd steeds meer gezien als een persoonlijke keuze, als een project. Ook groeide het wantrouwen richting anderen die het kind eventueel iets aan zouden kunnen doen. De smartphone is volgens Haidt dus niet de enige oorzaak van het probleem. Maar waarom heeft de opkomst van sociale media sinds 2010 wereldwijd zo'n impact gehad? Wat is de reden dat ouders hun kind online wel vrijlieten? Waren ze daarin passief, konden ze niet ontkomen aan de opkomst van de techniek? Dit boek geeft op die vragen helaas geen duidelijk antwoord. Misschien komt dat omdat Haidts sociaalpsychologische methode niet toereikend is voor de complexiteit van dit probleem. Ja, de manier waarop wij als mensen naar onszelf (en onze kinderen) kijken, heeft zeker invloed op hoe we de techniek gebruiken. Maar zou het ook zo kunnen zijn dat techniek ons verandert? Dat die nadruk op het individualistische te maken had met het feit dat iedereen zijn eigen televisie had? Of nog iets sterker gezegd: dat de techniek een tegenmacht is die het menselijk leven ten diepste tekortdoet?

Dit boek geeft op die vragen helaas geen duidelijk antwoord. Misschien komt dat omdat Haidts sociaalpsychologische methode niet toereikend is voor de complexiteit van dit probleem.

Staan in de wereld van nu

Jacques Ellul stelde deze vragen al lang voor de opkomst van digitale apparatuur, in zijn boek *Staan in de wereld van nu* (1948). Gelukkig is dit boek nu opnieuw beschikbaar in de heldere vertaling van Frank Mulder. Het is een van de eerdere werken van deze moeilijk te plaatsen christenwetenschapper, die zowel schreef over sociologische theorieën als over Bijbelse principes. Ellul geeft een uitgebreid antwoord op de vraag hoe een christen in het leven zou moeten staan. Hij ziet gelovigen als een revolutionaire macht die zich verzet tegen wat mensen kleineert. Want ook al lijkt de wereld steeds sneller, efficiënter en makkelijker te worden, we raken daarmee ook iets kwijt. Het maakt ons minder mens. Want dat is wat techniek ten diepste doet.

Zo zijn we ook weer terug bij de smartphones in het klooster. Ten diepste voelen we namelijk aan dat er een spanning bestaat tussen Gods wil voor ons leven en de manier waarop moderne middelen ons beïnvloeden. De smartphone is daarvan slechts een uitvloeisel, vanuit Ellul gedacht. De opkomst van techniek begint veel eerder, daar waar de mens wil heersen over zijn omgeving. Een christen zou daar niet in mee moeten gaan, maar juist ertegenin. Toch blijft de oplossing die Ellul ons biedt wat onbeholpen. Hij lijkt te pleiten

voor een dialectische verhouding: in de wereld, niet van de wereld. Het wordt alleen nooit helemaal duidelijk wat dat precies inhoudt. Moeten we de techniek dan alleen voor het goede gebruiken? Maar hoe kunnen we dat, als techbedrijven met hun algoritmen juist het tegenovergestelde proberen te bewerken? Kunnen we dan wel hoop vinden in onze eigen tegencultuur? Daar kom ik zelf niet helemaal uit. Ellul was een groot denker, en hij had zeker een vooruitziende blik eind jaren veertig. Toch bleef hij ook een eenzame profeet, een roepende in de (digitale) woestijn. Zijn werk is nog steeds moeilijk in te delen en ingewikkeld om samen te vatten. Maar Ellul inspireert wel om de strijd aan te gaan en deze moderne mogelijkheden niet alleen maar over ons heen te laten komen.

Ellul inspireert om de strijd aan te gaan en deze moderne mogelijkheden niet alleen maar over ons heen te laten komen.

De kunst van mensen kennen

Zo kom ik bij een derde boek dat hiermee verband houdt, maar wat persoonlijker is dan Haidt en praktischer dan Ellul. Journalist David Brooks is eveneens goed op de hoogte van de spanning rondom techniek. Als mensen zijn we steeds verder uit elkaar gegroeid. Daarom pleit hij in zijn boek *De kunst van mensen kennen* voor een doorleefde respons. Als we verder willen komen, dan hebben we daarvoor de ander nodig: iemand die ons kent, die ons iets nieuws kan laten zien. Alleen zo kunnen we onze individualistische neigingen de baas. Hoewel het op het eerste gezicht het zoveelste zelfhulpboek lijkt, peilt de meditatieve analyse van Brooks dieper. Hij probeert bij zichzelf na te gaan waarom het zo moeilijk is om een goed gesprek te voeren. Daarvan kun je de smartphone de schuld geven, maar het onderliggende probleem is van alle tijden. Dat ligt namelijk bij onszelf, in ons eigen karakter. We moeten weer opnieuw investeren in goede vaardigheden, in deugden. Alleen op die manier kunnen we het volhouden in deze verwarrende tijd, als we vanuit onze eigen pijn de ander kwetsbaar tegemoet treden. Dat is lastig via een digitale connectie, omdat je elkaar in de ogen moet kijken, moet aanvoelen. Brooks geeft daarvoor ook verschillende tips.

Toch is het boek veel meer de beschrijving van zijn persoonlijke zoektocht. Kun je als mens wel groeien in je relatievaardigheden? En zo ja, hoe kan je jezelf dan bijsturen? Ik herken veel in wat Brooks schrijft. Het verlangen naar echt contact, maar ook de manier waarop je met name jezelf tegenvalt. Steeds weer kom je met onnodige verhalen of geef je de ander niet het onvoorwaardelijke vertrouwen dat diegene nodig heeft. Misschien is een pastoraal gesprek ook een van de weinige plaatsen waarbij je een gesprek voert zonder dat je iets van de ander wilt. Juist daar mag je elkaar tot in het hart leren kennen. Brooks geeft een treffend voorbeeld, in hoe eerlijk hij zijn eigen weg beschrijft. Dit boek is een aanrader voor iedereen die deze zoektocht herkent, en het contact met anderen wil verdiepen.

Intermenselijk contact

We bevinden ons niet slechts in een verandering van tijdperk, maar in een tijdperk van verandering, zoals Tomáš Halík het verwoordt. Terwijl we navigeren door deze digitale revolu-

tie, moeten we kritisch blijven op de impact ervan op ons dagelijks leven. Eveneens is het verstandig om regels op te stellen voor techbedrijven en scholen. Maar wat mij opvalt, is dat deze drie auteurs verder wijzen. Het probleem zit namelijk niet alleen in die moderne middelen zelf. Wat belangrijker is, is onze menselijke houding. Wij zijn nu eenmaal kwetsbaar, bedoeld voor persoonlijk contact, niet voor massagegebruik. Het onbehaaglijke gevoel bij een te grote rol van de smartphone in ons leven laat dat ook zien.

Als we dus goed willen leren omgaan met techniek, moeten we weer naar binnen leren kijken. Onze smartphone beïnvloedt ons zoveel, omdat we blijkbaar bouwen op onze eigen mogelijkheden. Het kan ons pas afleiden als we het zien als een vervulling van een bepaald verlangen. Een verlangen dat ten diepste individualistisch is, schadelijk op de lange termijn, en intermenselijk contact in de weg staat.

Toch voeren deze auteurs geen pessimistisch pleidooi om de techniek geheel te vermijden en uit deze wereld weg te vluchten. Trouwens, dat zou ook niet helpen als men in het klooster inderdaad over smartphones beschikt. Maar deze drie boeken roepen wel belangrijke vragen op over onze omgang met techniek. Hoe kunnen wij, als individuen en als samenleving, de balans vinden tussen het benutten van technologische voordelen en het behoud van onze menselijke waarden?

Hoewel het op het eerste gezicht het zoveelste zelfhulpboek lijkt, peilt de meditatieve analyse van Brooks dieper.

Maar ook het christelijke antwoord op deze vragen mag niet te simpel zijn. De Bijbel is geen zelfhulpboek en de kerkdienst geen therapie sessie. Beide wekken als het goed is wel op tot een omkeer van ons verlangen, zodat het gericht is op het goede, ja op God zelf. Laten we daarbij de waarschuwingen van deze moderne profeten serieus nemen. De techniek beïnvloedt ons leven en uit onszelf is het lastig om tegen die digitale overmacht te vechten. Al mogen we weten dat we er zelfs in dit gevaar niet alleen voor staan.

Naar aanleiding van:

Jonathan Haidt, *Generatie angststoornis. Wat sociale media met onze kinderen doen* (Utrecht: Ten Have, 2024);

Jacques Ellul, *Staan in de wereld van nu. Uitdagingen in een postchristelijke beschaving* [opnieuw vertaald door Frank Mulder] (Utrecht: Kokboekencentrum, 2023);


David Brooks, *De kunst van mensen kennen. Hoe je de verbinding aangaat en elkaar echt kunt begrijpen* (Amsterdam: Unieboek | Het Spectrum, 2023).

M.J. Luteijn is predikant in de gereformeerde kerk van Vuren en promovendus aan de Evangelische Theologische Faculteit Leuven.

Mailadres: domineeluteijn@gmail.com

WEES NIET BEVREESD, KLEINE KUDDE! TWINTIG JAAR HERSTELD HERVORMDE KERK

Piet de Jong >



Dit jaar was het twintig jaar geleden dat de Protestantse Kerk in Nederland na een proces van ruim veertig jaar tot stand kwam, officieel op 1 mei 2004. Aan dit feit is door de Protestantse Kerk weinig aandacht besteed. Was men twijfelmoedig? Heeft de fusie nog te weinig bloei en groei laten zien? Is het een taboethema? Gaat er te veel dood en dicht? Zijn we pas na veertig jaar de woestijn door?

In de Protestantse Kerk praten we niet graag in dit soort termen en frames. Al minstens veertig jaar is ons door deskundigen de ontkerkelijking, ont-geloving en ook de sluiting van vele kerkgebouwen voorzegd. In deze gesprekken moest je niet inbrengen dat de Geest nog wel eens ergens de wind kon doen opsteken – minzaam werd je aangekeken. Want de secularisatie, de oorzaak van alle problemen in ons land – niet de asielzoekers – zou zich alleen maar sneller doorzetten dan men berekenen kon. Kijk je daarentegen vandaag om je heen, dan is de voorspelde ontwikkeling evident, maar gelukkig is in de kerk het geloof in de belofte van de Geest gebleven. Al is twintig geen Bijbels getal: het is wel twee keer tien. En tien verwijst naar de tien vingers waarmee je de daden van Gods trouw mag optellen en gedenken. Tot hoever komen wij?

De wind in de rug?

In tegenstelling tot de Protestantse Kerk liet men zich vanuit de Hersteld Hervormde Kerk wel een paar keer inhoudelijk reflecterend van zich horen bij dit moment. Voor zover mij bekend voor de eerste keer. In de laatste week van

april 2004 was deze kerk gesticht, waarin de mensen die om hun geweten niet meekonden met de Protestantse Kerk een nieuw onderkomen vonden. Niemand van hen werd weggestuurd, geroeyeerd of afgezet. Vrijwillig ontrok men zich van de ontstane Protestantse Kerk. Vanuit de synode was toen al een paar maanden een Commissie van Bijzondere Zorg actief. Doelstelling van deze commissie was de mensen en gemeenten die weg gingen te helpen bij het op gang komen van nieuw kerkelijk leven. Indertijd had de synode daartoe besloten. Vanuit deze commissie heb ik met zeventien andere leden bijna zes jaar van dichtbij waargenomen hoe de Hersteld Hervormde Kerk werd opgetuigd. Er waren vele gesprekken, vele kilometers, vele gebeden en er werden miljoenen euro's overgedragen. Theologische gesprekken meed men vrijwel overal. Ons werk was: hoe kunnen we deze pijnlijke scheur een beetje behoorlijk afhechten.

Na twintig jaar lijkt de Hersteld Hervormde Kerk in alles de wind mee te hebben.

Voor de Hersteld Hervormde Kerk is dit jaar dus ook een gedenkjaar. Wij en zij zijn twintig jaar verder. Tijd om een voorlopige balans op te maken? Met name de bijdragen van prof. dr. W. van Vlastuin, rector van het Hersteld Hervormd Seminarium in Amsterdam en min of meer het gezicht van de Hersteld Hervormde Kerk op dit moment, vielen mij deze zomer op. Behalve dr. Van Vlastuin lieten ook diverse predikanten uit verschillende kerkformaties zich horen. Ze legden uit dat de Hersteld Hervormde Kerk – als voortzetting van de Nederlandse Hervormde Kerk – de moederkerk is van de kerk van de hervormde reformatie, de oude hervormde kerk waarnaar ds. Ledeboer zo terugverlangde. Ze haken ook aan bij de onrust in de Christelijke Gereformeerde Kerken die dit najaar voor een moeilijke beslissing staan over onder andere het toelaten van vrouwelijke ambtsdragers. Ze zijn bij de Hersteld Hervormde Kerk welkom. Maar ook binnen de Gereformeerde Gemeenten is er onrust. In Lisse lieten vierhonderd leden weten graag een hersteld hervormde gemeente te willen stichten. De redenen die indertijd tot afscheiding van de Nederlandse Hervormde Kerk hadden geleid zijn vervallen met het ontstaan van de Hersteld Hervormde Kerk, zo meent men. Inhoudelijk staat nu niets meer de ‘wederkeer’ in de weg. Na twintig jaar lijkt de Hersteld Hervormde Kerk in alles de wind mee te hebben.

Hervormd Bloed

In juli sprak prof. dr. W. van Vlastuin, samen met dr. J. Hoek (Protestantse Kerk), op een symposium naar aanleiding van het vijftigjarig ambtsjubileum van dr. R. van Kooten, een van de notoire gangmakers indertijd van de Hersteld Hervormde Kerk. Thema van het symposium was Hervormd Bloed. De bijdrage van Van Vlastuin was vooral een persoonlijke verantwoording van zijn stap twintig jaar geleden om niet mee te gaan in de Protestantse Kerk, maar zich te scharen bij de broeders in de Hersteld Hervormde Kerk. Van Vlastuin vertelde in zijn lezing dat hem dat heel veel strijd, gewetensnood en worsteling had gekost. Afkomstig uit een oud gereformeerde gemeente, zo memoreerde hij, had hij zich aangesloten bij de Nederlandse Hervormde Kerk, vanuit een zeker volkskerkgevoel. Vervolgens diende hij de gemeenten Wouterswoude, Opheusden en Katwijk. Van zijn intense worste-

ling kan ik me wel iets voorstellen, als je zo vaak openlijk hardop voor het aangezicht van God 'Ja ik, van ganser harte' heb gezegd. Van zijn persoonlijke ervaring waarin de Heer zelf hem de weg wees blijf ik natuurlijk af. Maar bij zijn verdere verantwoording zijn wel wat vragen te stellen. Kort samengevat: de bestudering van de plaats van de Leuener Konkordie in de kerkorde van de Protestantse Kerk – weliswaar niet bij de belijdenisgeschriften maar nevenschikkend, maar toch – had hem duidelijk gemaakt dat met dit getuigenis van hervormden en lutheranen uit 1973, dat inhoudelijk eigenlijk nog erger is dan de remonstranten, de Protestantse Kerk haar exclusieve gereformeerde identiteit verloren had. Vooral miste hij de persoonlijke verkiezing tot zaligheid. Ook de lutherse Augsburgse Confessie wijkt nogal af van de gereformeerde avondmaalsleer. Het bevestigde hem in zijn moeilijke beslissing. Nu is de Leuener Konkordie in 1973 ondertekend door circa honderd kerken. Kennelijk is er in de Konkordie genoeg kader om voluit hervormd of luthers te kunnen blijven theologiseren en geloven. Wel goed dat de Konkordie in de kerkorde van de Protestantse Kerk niet in I.4 bij de belijdenisgeschriften een plek kreeg, maar in I.5. Het bestuur van de Gereformeerde Bond toonde zich daarvoor indertijd erkentelijk. Zelf ben ik opgegroeid in de Gereformeerde Gemeenten en maakte tijdens mijn studietijd een soortgelijke gang naar de Nederlandse Hervormde Kerk. Intussen wist ik echt wel wat er in deze kerk allemaal speelde; vanuit afgescheiden kring werd je daar ook wel op aangesproken. Bewust sloot ik me niet aan bij een modaliteit, omdat je een kerk altijd maximaal moet nemen en vanuit een diepe volkskerkachtige verbondenheid verantwoordelijkheid moet dragen voor heel de kerk. De verantwoording van dr. Van Vlastuin achteraf voor zijn stap om de Nederlandse Hervormde Kerk weer los te laten in 2004 houdt iets krampachtigs. Van zichzelf zegt hij dat hij geen dwarsligger is, geen ruziezoeker, geen eigenwijze aanhouder, eerder een naïeve instemmer dan een vechter. Dat neem ik graag van hem aan. Zijn vriendelijkheid is ook alle mensen bekend. Toch ging hij niet mee, maar haakte af. Voor zijn persoonlijke worsteling heb ik respect. Maar de vraag is altijd: waar kom je uit?



Een afscheiding – en zo is het gegaan – is altijd een ramp.

Dr. J. Hoek hield op hetzelfde symposium Hervormd Bloed een lezing waarin hij vooral benadrukte dat de hersteld hervormden en de hervormd-gereformeerden binnen de Protestantse Kerk – de gereformeerde bonders – niet zonder elkaar kunnen. Zijn lezing betrof eigenlijk alleen de bonders binnen verband en de bonders buiten verband (hersteld hervormd), het geheel van de Protestantse Kerk kwam vrijwel niet in beeld. Zijn verhaal dat binnen-bonders en buiten-bonders elkaar niet kunnen missen mag iets sympathieks hebben en ook een punt van waarheid, of op zijn minst een verlangen, maar gaat er wel aan voorbij dat afscheiden van een kerk niet een keuze is, ook niet van het geweten. Eerder is het een ramp. Een afscheiding – en zo is het gegaan – is altijd een ramp.

Klein en gering

In *Theologia Reformata* (jg. 67, nr. 3, sept. 2024) ging dr. Van Vlastuin in de rubriek *Reflexen* nog even door op het twintigjarig bestaan van de Hersteld Hervormde Kerk en de

Protestantse Kerk. Via een aantal reflecterende opmerkingen – reflexen – stond hij stil bij het twintigjarig bestaan. Hoewel dr. Van Vlastuin zichzelf steeds voorhoudt niet zelfbevestigend over te willen komen, maakt hij toch vooral opmerkingen die suggereren dat de Protestantse Kerk in de afgelopen twintig jaar een mislukking is gebleken. Zo spreekt hij raillerend over de luthersen in de Protestantse Kerk als een minderheid die zich aan het oplossen is, terwijl zij er notabene de oorzaak van zijn dat de kerk haar exclusief gereformeerde identiteit verloor doordat men de luthersen erbij wilde houden. In een volgende reflex stelt hij dat de kerkfusie geen missionaire winst heeft opgeleverd: van tweeënhalf miljoen leden zijn er nu 1,3 miljoen over. Met leedwezen ziet hij ‘de Protestantse Kerk in Nederland afkalven.’ En: ‘was de fusie een reformatie van de prediking, of was het een symptoom van deformatie?’ Nog een reflex: ‘zijn er voorbeelden van gemeenten waar de vrouw in het ambt is aanvaard en de prediking verdiept door het besef van Gods heiligheid?’ Ik verbeeld me te begrijpen waarom hij dit verband legt. Met de vraag suggereert hij: nee, de geestelijke veroppervlakkiging is verder sterk toegenomen. Waar vrouwen in de ambten kwamen is het met het geloofsgehalte van de gemeente alleen maar achteruitgegaan.

Mij troost op zulke momenten dat God gelukkig heel de Bijbel door steeds veel aandacht heeft voor alles wat klein, gering, geminacht en kwetsbaar is.

Deze reflexen in *Theologia Reformata* hebben me meer geraakt dan zijn lezing op het symposium Hervormd Bloed. Kennelijk gaat het de Hersteld Hervormde Kerk heel goed. Veel van haar gemeenten zijn numeriek sterk gegroeid en de geestelijke groei is zichtbaar toegenomen. Veel nieuwe kerkgebouwen zijn verrezen. Men komt vingers te kort. Mogelijk is dat ook allemaal zo. En nee, de Protestantse Kerk gaat het niet zo goed. Afkalven, terugloop en wegloop, deformatie. Ik weet het zeer wel en lijd er soms ook intens aan. Mij troost op zulke momenten dat God gelukkig heel de Bijbel door steeds veel aandacht heeft voor alles wat klein, gering, geminacht en kwetsbaar is. ‘Wees niet bevreesd,’ zegt Jezus zelfs, ‘kleine kudde. Want het heeft uw Vader behaagd u het Koninkrijk te geven’ (Luc. 12:32). Paulus laat zich misschien wel een beetje gaan met zijn opmerking dat God heeft uitverkoren wat niets is, opdat niemand voor Hem zou roemen (1 Kor 1:27-29), maar hij heeft zeker een punt. Klein en gering zijn op zich geen signalen dat de Geest ons verlaten heeft. In de kringen waar ik opgroeide hoorde ik vaak de zin: ‘Maar Ik zal in uw midden doen overblijven een ellendig en arm volk. Zij zullen op de Naam van de HEERE vertrouwen’ (Zef. 3:12). Voor dat volk schaam ik me niet.



**Over de kerk als lichaam
van Christus valt alleen
gelovig te spreken;
anders blijft enkel ons
project over.**

Arnold Huijgen
*De werkelijkheid van Christus en een
cumulatief-federatief kerkmodel*

kontekstueel

- 3 **Redactief**
Rens de Ronde
- 4 **'Is Christus dan verdeeld?'**
1 Korintiërs 1:13 en 3:3
Jan Dirk Wassenaar
- 7 **Waarom een platform Rome Reformatie?**
Arjan Plaisier
- 12 **De werkelijkheid van Christus en een
cumulatief-federatief kerkmodel**
Arnold Huijgen
- 17 **Terugkeer en hereniging**
Opmerkingen bij een belangrijk verschil
Marcel Sarot
- 22 **Oecumenisch pleidooi uit onverwachte hoek**
Karel Blei
- 27 **Vrouwen in een beweging voor eenheid
tussen Rome en Reformatie**
Almatine Leene
- 31 **Maar hoe dan?**
Kerkelijke hereniging met Rome in de praktijk
Gijsbert van den Brink
- 35 **Minder mens: wat techniek met ons doet**
Laatst geboekt
Mart Jan Luteijn
- 39 **Wees niet bevreesd, kleine kudde!**
Twintig jaar Hersteld Hervormde Kerk
Kroniek
Piet de Jong

38/6

38e jaargang / nr. 6 / november 2024
verschijnt 6 x per jaar